

АБДУСАИД КҮЧИМОВ

ҲАЛҚА

Ҳикоя ва қиссалар

Тошкент
Узбекистон ЛКСМ Марказий Комитети
«Ёш гвардия» нашриёти
1987

Абдусайд Кўчимовнинг бу тўпламига ҳикоя ва қиссалари жамланган.

Ёзувчининг қаҳрамонлари — қишлоқ болалари. Уларнинг орзулари ва бу орзуга эришиш йўлидаги ҳаракатлари қиссаларда қизиқарли воқеалар орқали тасвирланган.

Муаллиф ўз ижодида катталар ва ёшлар ўртасидаги долзарб муаммоларни қаламга олган.

ҚАЙТА ТУҒИЛГАН БОЛА

[ёки Илҳомнинг «Хотира» дафтаридан]

10 март, 197... йил

Юлдузларни ҳеч ким менчалик яхши кўрмас. Осмондаги юлдузларга ном қўйиб олганман. Томимизнинг шундоққина тепасидаги ялтироқ юлдуз — Шердор, ёнидагиси Искандар ака, кейингилари — Аҳмад, Кеңжа, Гулнора... Ҳулқардан пастроқда сўнаётган шамдай милтиллаб турган иккитаси — Ҳиммат билан Холмат. Олисроқда турсин, деб осмоннинг бир четига суриб қўйганман. Осмонда мен учун азиз бўлган яна битта юлдуз бор. Оппоқ, машъалдай ловиллаб турувчи бу юлдуз — Олтин қозиқ. «Олтин қозиқ — одамнинг дўсти,—

дердилар раҳматлик бобом.— Кечаси адашиб қолган йўловчилар қадимда шу юлдузга қараб йўл топишган. Олтин қозиқ ҳеч кимни алдамайди».

Шу юлдузга қарасам, бобомнинг сўзларини эслайман. Унга қарасам... Санамгулнинг кўзлари ёдимга тушади. Юлдуз — Санамгулнинг кўзларига ўхшайди! Санамгулнинг чақноқ кўзларига. Доимо кулиб турадиган, кулгиси вужудингга ширин азоб берадиган... кўзларига.

Ҳар куни юлдузим билан суҳбатлашаман, унга кўрган-билганларимни айтиб бераман.

Ҳозир ҳам юлдузим билан гурунглашиб, кундалигимни тўлдирияман.

Шу кеча ёмон туш кўрдим. Уват ёқалаб кетаётган эмишман. Тўрт томоним қип-қизил қизғалдоқ эмиш. Дов-дарахтлару тоғу тошлар ҳам чўғдай қип-қизил. Тўсатдан, худди биров шамни пуфлаб ўчиргандай қизғалдоқлар гулхани сўнди. Осмондан тушдим, ердан чиқдим, қаршимда Ҳиммат пайдо бўлди. Қўлида чиройли варрак, узун думлари ялт-ялт товланади.

— Варрагинг мунча яхши. Узинг ясадингми?— дейман ҳавас билан.

— Кўзинг борми, ракета-ку бу!— дейди у гердайиб.

Чиндан ҳам унинг қўлидаги варрак эмас, ракета эди! Тумшуғи ўткир, оппоқ қанотлари ўртасида юмшоқ ўриндиқ.

— Бир катайса қилмайсанми? Айтсам, ракетама ҳозироқ сени юлдузингга олиб боради.

Ҳимматнинг сахийлигидан ҳайрон қолдим.

— Эриб турган пайтимда «хўп» де. Бўлмаса бирпасдан кейин айниб қоламан-а.

— Бўпти!

— Утир, рулни маҳкам ушла!

Ракета осмонга ўқдай кўтарилди. Булут тоғларини ёриб, юлдузларга яқинлаша бошладим... Тўсатдан ракета яна варракка айланиб қолса бўладими?! Қўлимдаги руль қоғоздайғижимланиб кетди! Ҳавода гир-гир

айланиб, коптокдай пастга қараб думалаб кетдим. Қулоғимга бўш бочканинг даранглашидай дағал кулги эшитилди. Қарасам, Ҳиммат: «Бопладим, бопладим!»— деб дик-дик ўйнапти.

— Илҳом, эҳтиёт бўл!— деб қичқирди кимдир.

Кўзимни катта-катта очдим: мактабимиз ёнидаги каллакланган тутнинг устига қулаб тушяпман. Найзадай шохлар: «Кел, кела қол. Бир кабоб қилайлик»,— деб тиржаяди. «Войдод!»— деб шунча бақираман, қани энди овозим чиқса?! Тамом! Кўзларимни чирт юмиб олдим. Шу пайт бир гала бургут шамолдай учиб келиб, қўлларимдан ушлади-ю, яна осмону фалакка опчиқиб кетди...

— Илҳом! Илҳом!

Чўчиб уйғониб кетдим. Майкам жиққа ҳўл. Юрагим гурс-гурс уряпти.

— Илҳомжон, турақолгин,— дердилар супанинг чегида кув пишаётган онам.— Мактабингга кеч қоласан.

Анчагача ўзимга келолмай карахт бўлиб ўтирдим. Раҳматлик бобом, тушингда қизил ранг кўрсанг яхши бўлади, деган эдилар. Менинг тушим... аввал қизғалдоқзор, кейин... Бир гап бўладиёв.

Ҳиммат билан яна уришиб қоламизми, дейман-да.

Ҳалиги, суфлёр воқеасидан буён, мендан қандай ўч олишни билмай юрувди. Аммо-лекин, роса майна бўлудди-да ўзиям... Эсласам, ҳалигача кулгим қистайди.

Бошидан айтақолай.

Март байрами арафаси эди.

Байрамга пьеса тайёрламоқчи бўлдик. Искандар ака ташаббусимизни қувватлади. Ҳар ким ўзига ёққан ролни танлади. Аҳмад — айиқча, Шердор — бўри, Гулнора — қўзичоқ, Кенжа — овчи...

— Яна бир киши керак,— деди муаллим.

— Нега, роллар тақсимлаб бўлинди-ку?!— деб ҳайрон қолдик биз.

— Тўғри, лекин суфлёр керак, суфлёр! Баъзилар ҳая-

жонланиб, айтадиган сўзини унутиб қўяди. Саҳнада бунақа воқеалар жуда кўп бўлган.

Очиғи, ҳеч ким бу вазифани бажаришни истамеди. Рост-да, доскага чиққан Холматга шивирлаб ёрдам бериб турадиган Ҳимматга ўхшаб саҳна орқасидан пичирлайман, деб кимнинг кўзи учиб турибди...

— Ҳимматга бериш керак бу ролни,— дедим тилимни тнёлмай.

Болалар, ҳатто, Искандар ака ҳам кулиб юборди.

— Ҳимматжон, энди ҳунарингни бир кўрсатадиган бўлдинг-да,— деди Искандар ака жилмайиб.

Ҳиммат лавлагидек қизариб кетди. Аммо Искандар ака кетгандан сўнг ёқамдан олишига оз қолди. «Шошма,— дедим ичимда,— суфлёрлигингни бутун мактабга ёймасам...» Шу куни «Суфлёр» деган мана бу шеърни ёздим:

Яқинда синфимизда
Қўймоқчи бўлдик пьеса.
Биров чол, биров кампир,
Куён бўлди Нафиса.
Энг зўр рол —

суфлёрликка
Ҳимматни топдик лойиқ.
Эрта-индин томоша
Келаверинг, халойиқ!

Шеърни Аҳмадга ўқиб бергандим, у оласолиб пионерлар хонасига чопди. Катта танаффусга чиқсак, деворий газета атрофида тумонат одам. Ҳаммаси пиқ-пиқ кулади. Салимбой шеърнинг ёнига шундоқ зўр расм чизибдики, кўрсангиз худди Ҳимматнинг ўзи дейсиз. Ҳиммат бечора бир ҳафтагача бошини кўтаролмай юрди. Шу-шу ўч олиш пайида. Ишқилиб, бобом айтганидай, тушимнинг охири бахайр бўлсин...

Ювиниб келгунимча онажоним дастурхон ёзиб, сопол косада сут олиб келди: нон тўғралган, сариёғ солинган. Онажонгинам-ей... Ҳамма одамлар онажонимдек ширинсўз, меҳрибон бўлса нима қиларкин-а! Ҳиммат би-

лан Холматга ўхшаганлар «ёзувчи», «мухбир» деб мазах қилиш ўрнига, «Яша, Илҳомжон! Келажакда сиздан зўр ёзувчи чиқади, (кошки бу калтафаҳмларнинг ақли шунақа гапларга етса?!) дейишса, жилмайиб (ўлиб қолса тишининг оқини кўрсатмас!) Аҳмад мирқуруқ ҳам мажлисларда: «Илҳом тирроқи бузоқдай қачонгача синфга доғ туширади?!»— деб чинқиравермас-ю, «Илҳомбек синфимизнинг фахри. У фақат синфга эмас, мактабимизга ҳам шуҳрат келтирмоқда»,— деса.

Хўп, шундай мақтовларга арзимабманми? Қимсан — районда машҳур мухбир бўлсам! Газеталарда мақола-ларим пақиллаб чиқиб турган бўлса, мактабдаги деворий газеталарнинг бирортаси менсиз чиқмаса, байрам кунлари болалар тугул вожатийимиз Асолат опа ҳам соядай орқамдан эргашиб юрса... Байрам зўр-да. Бошқаларни билмайман-у, аммо мен байрам яқинлашаверса, терак бўйи ўсиб кетаман. Икки гапнинг бир-ида «Илҳом ундоқ, Илҳом бундоқ», деб таъна тошлари ёғдирадиганларнинг ҳаммаси гирдикапалак бўлиб қолишади. Ҳатто, синф раҳбаримиз Оллоберди ака ҳам, тилини асалга ботириб олгандай, оғзидан ширин гап тушмайди: «Илҳомжон, газетани бир боплаб чиқарайлик, ҳамма қойил қолсин!» У киши тугатар-тугатмас, Асолат опа пайдо бўлади: «Илҳомжон, «Пионер»га мақола ёзиш эсингдан чиқмасин-а. Анови синфдагилар адабий кеча ўтказишмоқчи эди, ёрдам берворгин». Шунақа пайтларда математикага ўхшаш бошогриқ дарсларга кирмасам ҳам, биров гинг демайди.

Афсуски, бундай лаззатли кунларнинг умри қисқа: байрам тугаши билан каминанинг шон-шуҳратию эркаликлари ҳам шамол учирган хашакдай ғойиб бўлади. Яна захарли гаплар, найзадор кесатиқлар... Фақат адабиёт ўқитувчимиз Искандар ака Боймуродович доимо бир хил жилмайиб: «Шоир бола, ишлар нечук? Янгиларини қачон эшитамиз?»— дейди...

— Кеча малиминг отанга шикоят қипти. Ҳисобдан чатоқ эмишсан,— хаёлимни бузди онам.

Шу муаллимдан қутулмадим қутулмадим-да. Синф раҳбари, завуч, директор — ҳаммасига чақиб чиқди. Навбат, мана, отамга ҳам етиб келибди.

— Мен бухалтир бўлмайман. Отамга айтинг, муаллимизни кўрса, шундай десин.

Онам одатдагидай насиҳатгўйлигини бошламоқчи эди, папкамини ола кўчага чопдим.

Онамга ҳайронман. Меҳрибонликда тенги йўқ, лекин игнадай хатоимни эшитса, ваҳима кўтариб, соатлаб панд-насиҳат қилади. Нима, мен боғча боламидим? Буюм майли, чидаса бўлади. Лекин Аҳмадга ўхшаганларни пеш қилиши!...

Хўш, Аҳмад ким? Синфком демасанг, мақтайдиган нимаси бор? Китобни ёдлаб, тўтиқушдай сайрашими? Зўр бўлса, шеър ёзсин! Икки энлик хатни эплаб ёзолмайди-ю... Умри бино бўлиб «Этик кийган мушук»дан бошқа бадний китоб ўқимаган. Билгани — икс-игрик, учбурчагу олтибурчак. Яна хўжайинлик қилганига куясанми?

Майли, шошмай турсин, ҳадемай уларнинг бариси ёнгиналарида шундай талант турганини кўрмаганлари учун пушаймондан бурунларини тишлашадн.

— Ҳой бола, тўхта-чи!

Оббо, хаёлга гарқ бўлиб, навбатчиларнинг тумшуғи остидан чиқиб қолибман-ку! Наҳотки, дарс бошланган бўлса?

— Э-э, ўзимизнинг мухбир-ку! Бугун номинг қора доскани бир безаркан-да,— деб масхара қилди билагига қизил боғич боғлаганларнинг повчаси — тўққизда ўқийдиган Ризо.

— Кечаси билан ухламай шеър ёзиб чиққан-да, шеър! Ва-ҳа-ҳа!— Ризонинг ҳамроҳи маза қилиб кулди.

Биринчи дарс рус тили эди. Ҳа, томошанинг зўри мана эиди бўлади.

Кўрқа-писа синфга яқинлашдим. Ичкаридан болаларнинг шовқини баралла эшитилиб турибди. Қувониб кетдим.

Рус тили ўқитувчимизнинг синфда йўқлиги аниқ. Демак, Эгамберди ака «беш минутлик зарил иш» билан кетган. Ўқитувчимизнинг «зарил иш»ини биламиз. Ҳозир қишлоқда нима кўп, тўй кўп. Эгамберди ака баъзан бизга вазифа топшириб, ошхўрликка бориб келадилар. У киши эшикдан чиқади-ю, синфнинг чўп суқилган ари уясидан фарқи қолмайди: кимдир қўшиқ айтади, кимдир партани чилдирма қилади, кимдир қоғоздан самолёт ясаб учиради.

Қичқираверганидан хириллаб қолсаям, Аҳмад бечоранинг гапига ҳеч ким қулоқ солмайди.

Синфга тўғри кириб бораверсам бўларди, лекин хаёлимга келган бир фикрдан кейин...

Эшик ёнида Эгамберди акадай қисқа-қисқа йўталиб, шахт билан хонага кирдим:

— Нима гап? Нима тўполон!

Ҳимматвой доска олдида Эгамберди аканинг қилиқларини кўрсатаётган эканми, партага қараб отилди-ю, қоқилиб кетди. Меҳри, Робия, Сурайёлар дик этиб турган жойидан «вой» деб чўкиб қолишди. Карим қитмир уларнинг сочини бир-бириникига боғлаб қўйган экан. Кейин «гурр» кулги кўтарилди. Меҳрига ўхшаганлар эса алам қилганидан хезланиб қолишди. Қарасам, иш чатоқ.

— Эгамберди ака ариқчада қўлини ювяпти,— бўш келмадим мен ҳам.— Ҳозир келади.

Энг қизиги, жойимга бориб ўтиришим билан эшикда ияк-чаккаларини кирпининг тиконидай тук қоплаган Эгамберди ака кўринди.

— Словарни ёдлаб бўлдиларингми?— деди Эгамберди ака атрофга эринчоқ кўз югуртиб.— Яхши-яхши. Энди уй ишини ҳам белгилаб олайлик. Хў-ўш, уйда эллик биринчи бетдаги словарни ёдлаб келасизлар.

Эгамберди ака шошилмай журналга бир нималарни ёзди. Сўнг:

— Аҳмаджон, йўғимда ҳеч ким тўполон қилмади-ми?— дёди.

— Илҳом, Илҳом эчкига ўхшаб диконглади!— Аҳмаднинг ўрнига жавоб берди Ҳиммат. У ёмон йиқилганми, ҳалиям тирсагини силаб ўтирганди.

— Ҳа, Илҳом тўполон қилди! Бақирди, қўшиқ айтди,— унинг гапини қувватлади Меҳри.

Эгамберди аканинг ёмон одати бор: икки киши бир гапни тасдиқладими, тамом — ким оқ, ким қора, суриштириб ўтирмайди. Айбсиз «айбдор»ни қаттиқ жазолайди.

— Шунақами?— Эгамберди аканинг авзойи бирдан ўзгарди.— Ҳали йўғимизда бозор қиладиган бўп қолдингизми?!

— Мен... ўзим... ҳозир келдим-ку!

— Кечикканман дегин? — Эгамберди ака лапанглаб олдимга келди.— Қулоғингни остида олов ёқиб қўядим-у, аттанг, замон кўтармайди-да! Утир!

— Мен, мен...

— Бас қил!

Қўнгироққача зўрға чидаб ўтирдим.

Қани энди Эгамберди ака айтгандай, «замон кўтарса-ю», Ҳимматни таъзирини берсам...

Танаффус бўлиши билан Ҳимматга ташландим. Агар орага «Жирафа» тушмаганда... «Жирафа»— Холмат. Муштлашишда синф чемпиони. Уришмаган куни ухлолмайди. Муштдайлигидан шу. Бўйни узун (бир метр боров) бўлгани учун Жирафа деймиз.

...Мен бешинчигача у билан бир партада ўтирардим. Синф раҳбаримиз, «шатакка оласан» деб тайинлаганди. У вақтлар ҳисоб-китобдан тузук эдим-да. Холматни синфдошларимиз ёқтиришмасди. Холматнинг ўзи бўлса, парвойи палак: «Ҳамма мендан қўрқади», деб

мақтанарди. Синф бўйича фақат унда моторли велосипед бор эди. Эрталаблари патиллатиб ҳайдаб келганида, ҳамма болаларнинг оғзи очилиб қоларди. У болаларни велосипеди ёнига йўлатмас, менга бўлса ҳаммага эшиттириб:

— Илҳом! Бир катайса қилиб келмайсанми!— дерди керлиб.

Биламан, вазифани мендан кўчираётгани учун шундай қилади. Мен веломоторида катайса қилганим учунмас, ачинганимдан дафтаримни берардим. Агар бошқалардай мен ҳам ўзимни олиб қочсам, ёрдам бермасам, (ўшанда кўчиртириш — ёрдам бериш, деб ўйлардим) шўппайиб бир ўзи қолади-да.

Бир куни қизиқ бўлган. Ёзма ишимни кўчираётганида Исқандар ака пайқаб қолди.

— Сен дўст эмассан,— деди Исқандар ака,— дўст ўртоғини енгилнинг остидан, оғирнинг устидан юришга ўргатмайди.

Ёр ёрилмади, кириб кетмадим. Бу ҳам камдай:

— Кўчиртирмасан, Холмат веломоторига миндирмайди-да!— деди кимдир. Ҳамма кулиб юборди.

Танаффусда Холматни бир четга тортдим-да:

— Бундан кейин, ўқи. Энди, дафтар бериш йўқ,— дедим қатъий.

— Шунақами? Велосипедга миндир дейишни биласан?

— Энди ундай демайман.

Шу кундан бошлаб бошқа-бошқа ўтирадиган бўлдик. Холмат Ҳиммат билан, яқинлашиб олди. Энди эгизакдай бир-биридан ажралишмайди. Бирор киши Ҳимматга қаттиқроқ гапирса, Холмат дарров жўрасининг тарафини олади. Илгарилари болаларнинг битта-яримтаси Ҳимматни хафа қилгудай бўлса, у югуриб бориб, отаси — Хурсанд амакини етаклаб келарди. Хурсанд амакининг буфети мактабимиз ёнгинасида, катта йўл бўйида. Нима учундир, қишлоғимиздагилар у кишини

«тулки» дейишади. Аслида эса Хурсанд амаки тулкидан кўра кўпроқ айиққа ўхшайди. Қорни қопдай. Лапанглаб юриши ҳам айиқнинг ўзгинаси. Хурсанд амакини биз — болалар ҳам ёмон кўрамиз. Шоп мўйловини бураб, бир шиша лимонадни эллик тийинга, картошкали пирожкини йигирма тийинга пуллайди. Бир пачка печеньени бир сўмдан сотиши-чи? Одамлар юлғичлигини билишса ҳам, индашмайди. «Қишлоқчилик, кўз-кўзга тушади. Инсофга келиб қолар», дейишади. Хурсанд амаки бўлса, инсофга келиш ўрнига баттар қилади. Аллақаердан гушт келтириб, килосини саккиз сўмдан пуллайди. Тагида оппоқ «Волга», кўчада юришини кўрсангиз, нақ эртактаги подшо дейсиз. Ҳовлиси-чи, ҳовлиси, худди қасрнинг ўзи. Онамнинг айтишича, Хурсанд тулкини қутуртирган — пул. Пули кўплиги учун биров товугини кишт, мушугини кишт, деёлмас эмиш.

Айтгандай, эсимда турсин, шу одамни газетага бир бошлаб ёзай, «кишт» дейиш қанақалигини кўриб қўйсин...

Нимани ёзаётувдим, ҳа, шундай қилиб, Холмат ўртага тушди-ю, тишимни гижирлатиб қолавердим...

— Мухбирман деб керилаверма!— деди муштини дўлайтириб Холмат.— Биз ҳам ёйишни биламиз. Ҳимматга яна қўл кўтарсанг, бурнингни партага ишқаб ташлайман!

Айлантириб солай десам, кучим етмайди, баттар шарманда бўламан. Солмай десам, қалтираб кетяпман. Яхшиямки, қўнғироқ чалиниб қолди... Тушим бахайр бўлдими, бўлмадими, ҳалигача билолмаяпман.

16 март, 197... йил

Шундай воқеалар бўладики, эслагинг ҳам келмайди. Мисол учун бугунгиси.

Дарс тугади. Уйга жўнаётувдим, Меҳри:

— Синфни тозалаш Гулнора учовимизнинг галимиз. Кетма,— деди.

Фармон беришини-чи! Подшо бўлиб кет-е! Кимсан — мен, Илҳом, чумчуқдай шу қизчанинг буйруғига бўйсуншим керакмиш. Тушингни сувга айт! Машҳур одамлар ҳеч қачон майда-чуйда билан шуғулланишмаган.

— Ювнинг келаётган экан, марҳамат. Лекин мен икки букилиб пол артмайман!— шундай деб чиқиб кетаётгандим, Гулнора аралашди:

— Нега ювмасакансан! Узинг ўқийдиган жой-ку!

— Сиз жим турсангиз бўларди, жиб...— «жиблажибон» деб юборишимга сал қолди. Яхшики, вақтида тилмни тийдим. Бўлмаса, Меҳри учун фаройиб текин томоша бошланарди. Гулнорага ҳайронсан. Башарасига қараб, кўрсан, соқовсан, иягинг қийшиқ, де, «ғинг» демайди. Лекин «жиблажибон» деб қўйсанг борми, бошинг балога қолади. Бу сўзнинг нимаси ёмон экан?

— Шунақами? Кетсанг, жавобини директорга берасан!

Мурод Мўминовичнинг қулоғига бу етса, оқибати нима бўлишини биринчи синф боласиям билади. Эшикка етганимда ноилж тўхтадим. «Кетмасам кетмабманда,— ўйладим ичимда,— барибир қўлимни сувга текизмайман!»

Дераза токчасида оёғимни осилтирганча, ҳуштак чалиб ўтиравердим. Қизлар супуриб, тозалашга тўчиб кетишди. Уларга қараб туриб: «Менга уни қил, буни қил, дегунча ишимизни кўру бошлаб газетага ёз, демайсанларми, жиблажибонлар. Машҳур қилиб юбормайманми бир кунда икковингниям!»— дейман ичимда.

— Бетинг эшакни терисидан ҳам қалин экан!— деди Гулнора. челакни тарақлатиб.— Қиз бола ишлаяпти-ю, бу... ма, ҳеч бўлмаса бир пақир сув опке!

Тилгинангни чаён чаққур-ей, гапларининг заҳарлигини! Эшакнинг териси... Энди кўрасан тери нималигини!

Узатган челагини бир тепиб, синфдан чиқиб кетдим. Кетишга кетдим-у лекин ҳовурдан тушган сари вужу-димга ваҳима ўрмалай бошлади. Яқинда математика дарсидан «қуён» бўлудим. Бугун... Эртага ҳамма эши-тади, Санамгул ҳам... Аттанг, яхши иш бўлмади-да...

17 март, 197... йил

Бугун Санамгулдан хафа бўлдим.

Аҳмад менинг масаламни кўриб чиқиш учун шоши-линч йнғилиш ўтказди. Шу чоққача мажлисда «маса-лам» кўрилмаган. Ғалати бўлиб кетдим.

Биринчи сўз Гулнорага берилди. Кечаги воқеа Гул-норанинг уёқ-буёғидан ўтиб кетган экан. Қалампирдай аччиқ сўзларни бирам қалаштириб ташладики...

Гулнора гапираётганда «тўғри-тўғри»лаб турган Меҳри, у сўзига нуқта қўйиши билан ирғиб турди:

— Тепди! Сув опке, десак, бир тепиб чиқиб кетди! Мактабдан ҳайдаш керак бунақа зўравонни! Тагин бу кишим мухбир эмиш.

— Узини уриш керак газетага!

Шов-шув, тортишув авжига минди. Мен бўлсам кўз қирим билан Санамгулни излайман. Ана у! ... Гўё бу ер-даги гапларга сираям алоқаси йўқдай, деразадан кў-чага қараб ўтирибди. Менга алам қилди. Меҳрининг чийиллаши, Аҳмадинг куюниши эмас, Санамгулнинг бепарволиги жаҳлимни чиқарди.

— Жим, жим бўлинглар!— столни муштлади Аҳ-мад.— Узидан сўрайлик. Қани, тур, гапир?

«Сенга ҳисоб берадиган тентак йўқ!» демоқчийдим, Шердор сапчиб турди:

— Нега бунга ёпишасилар. Бир марта пол ювгиси келмаса, нима бўпти. Шунгаям мактабдан ҳайдавора-дими? Уйлаб гапиряпсанларми? Ахир, бу мактабимиз-нинг фахри-ку!

— Фахри-фахри деявериб, елкамизга чиқариб олдик!— тугақди Аҳмад.— Агар билсанг, синфимизга доғ туширяпти жўражонинг!

— Э-э, қўй-е!..

— Нимага қўярканман? Математикадан нечта «уч» бор? Физикадан, химиядан-чи?

— «Уч» «икки»мас...

— «Икки»дан ёмон! «Икки»нг бўлса, «уч» қилай, деб тиришасан. «Уч»инг бўлса-чи, «икки» олгунча юра-верасан оғзингни очи-иб...

Шердор шаштидан тушса ҳам, ён бергиси келмади:
— Адабиётдаги «беш»лари-чи?.

— Мен ҳам шуни айтмоқчи эдим,— Аҳмад ҳам бир поғона пастга тушди.— Уқийман деса — ўқийди. Лекин битта фан билан иш битмайди-ку. Жамоат ишларига қатнашмайди. Музей ташкил этдик, уруш қатнашчиларининг хотираларини ёзиб олдик, кичкинтойларга ёрдам беряпмиз. Бу-чи?— Аҳмад яна қизишиб бораётганини сездими, томоғини қириб қўйди.— Бу йиғилишдан мақсад, Илҳомни фақат уришишмас, дўстона танқид қилиб, хатоларини тузатишда ёрдам бериш. Сен, ҳой, оғзингга толқон солмай гапирсанг-чи?! Айт, қандай ёрдам керак?

Аҳмаднинг охири гапи игнадай санчилди. Сапчиб туриб кетдим.

— Сенга оғирлигим тушмай қўя қолсин. Аравамни тортишга кучим етади!— деб худди кечагидай эшикни қарсиллатиб чиқдим-кетдим. Бир алам қилди, бир алам қилди... Улар мени ҳеч балога ақли етмайдиган тўнка деб ўйлашаркан-да. Санамгул-чи? Бир оғиз гапирмади-я. «Хўп, нега гапириши керак,— ўйлай бошладим ўзимни сал-пал босиб олгандан кейин. — Санамгулга мен кимман? Дугонаси бўлмасам».

Уни бир марта (айтишгаям уяласан), кўриб... қолганман. Эсласам қизариб кетаман.

Бу — ўтган ёзда юз берувди. Чайладан келаётувдим. Ҳаво иссиқ, дим. Анҳор ёқалаб гузарга жўнадим. Гузар — болалар чўмиладиган жой. Анҳор ўша ердан ёйилиб оқади, икки бети қорамтир, иссиқ қум. Муздай сувдан чиқиб, қумга ётиш маза... Анҳорга яқинлашганимда толлар орасидан қиз боланинг кулгиси эшитилгандай бўлди. Толларнинг ости қалин бутазор. Биз — ўғил болалар илон бор деб, у ерда чўмилмасдик. Яна кулги. Атрофда ҳеч зор йўқ. Оёқ учида бутазор орасидан қирғоққа яқинлашдим. Яқинлашдим-у... эртақлар дунёсига кириб қолгандай сеҳрланиб қолдим. Анҳорнинг у бетида ҳўл сочлари ёноқларига, оппоқ гулли кўйлаги баданига ёпишган Санамгул турар эди. У энтикиб нафас олар, ҳамма нарсдан уялиб, тортингандай теваракка тез-тез ҳадиксираб қарарди. Бу қиз мен шу пайтгача кўриб юрган Санамгулга сираям ўхшамасди.

— Санам, тушмайсанми?— қистади тол шоҳига осилиб оёқларини тапиллатаётган дугонаси. У қиз ҳам кўйлаги билан чўмилаётган эди.

— Ҳозир, хозир...— Санамгул тикилиб қолганимни сезгандай ўзини сувга отди. Вужудимни жуда ғалати— тушуниб бўлмайдиган ҳис чулғаб олди. Бирам уялдим, бирам ҳаяжонландим-е. Худди бирдан улғайиб қолгандайман. Болалигим анҳор сувига қўшилиб, олис-олисларга оқиб кетгандай, мен учун тамомила янги, ажиб бир олам бошлангандай...

Бир неча кун Санамгулнинг юзига қаролмай юрдим. Кўрсам оёқ босаётган ерим эсдан чиқиб кетади. Доскага чиққанда қараб турганини сезсам, каловланиб қоламман.

Бир кун у бизларникига «Бошсиз чавандоз»ни сўраб кирди. Дарров топиб бердим. Санамгул китобни ўқиб, «мақташганича бор экан», деди. Яна биронта китоб сўрармикин, дедим ичимда. Йўқ. Қайтиб ҳеч нарса сўрамади. Хуллас... нималар деб валдираяпман ўзи? Са-

намгул ким — ўттиз икки синфдошнинг бири-да. Нега унга аччиқ қилиб, бошқаларнинг жиғига тегишим керак? Жинниман-да, ғирт жинни... Аҳмаднинг тили ўн қарич бўлди, энди тинч қўймайди.

20 март. 197... йил

Уйлаганим бўлди: катта танаффусда ҳовлиқиб синфга кирган Қодир карнай:

— Илҳомбек, директорнинг олдига!— дея тантанали оҳангда эълон қилди ва одатига кўра «Марш!» деб қўйишни ҳам эсдан чиқармади.

Директоримизнинг хонасига кирапман-у, юрак гурсурс тепади.

— Келдингми, қани, ўтир,— деди дераза қаршисидаги столда алланималарни варақлаб ўтирган Мурод Мўминович. — Хўш, нима гаплар? — Мурод Мўминович ялтироқ кўзойнагини олиб, дастрўмоли билан тозалай бошлади. «Нима гаплигини сиздан сўраймизда, домлажон», дегим келди-ю, юрак қани? У кишига бақрайганча қараб туравердим. Мурод Мўминович кўзойнагини ҳафсала билан артиб бўлгач, қуёшга солиб тозалигини текширди, кейин жойидан турди. Мен ҳам турмоқчи бўлдим-у, кўзларида «ўтир» деган маъно сезиб, бир қимирлаб қўйдим.

— Сени эсли, ақлли бола деб юрардик, фахрланардик, сен бўлсанг...— Мурод Мўминович хонада уёқдан-буёққа секин юриб гапирарди.— Сен бўлсанг ё талгайиб кетдинг, ёки ростдан ҳам айниясан. Саккиз йилдан буён шу мактабда, шу синфдаги болалар билан бирга ўқиб келяпсан. Шу пайтгача «ҳаммаларнинг яхши эдинглар. Мана энди, айни ақл кирадиган бир пайтда жанжал-тўполон, шикоят,— Мурод Мўминовичнинг овози орқа томонидан эшитила бошлади. «Бетимнинг қалини жонимнинг ҳузури», деб бошимни эгиб олдим.— Синфдошларнинг устингдан шикоят ёзишибди. «Бизни

менсимайди, адабиётдан бошқа фанни фан демайди» ва ҳоказо... Хўш, нега бундай бўляпти? Нега менсимайсан дўстларингни? Мен журнални олиб варақлаб кўрдим. Баҳоларинг жудаям паст. Агар аҳвол шу хилда кетаверса, тўққизинчида ўқишингга кўзим етмайди.—Оғзимга толқон солиб ўтиравердим. «Ўқимасам қандай яхши, муаллимжон! Бемалол ёзувчилик қилиб юравераман», дегим келди-ю, яна тилимни тийдим.— Гап шу — биринчи навбатда интизомингни тузатасан. Қизлардан кечирим сўрайсан. Ўқитувчингни масхара қилганингга келсак ...— Мурод Мўминовичнинг овози кўтарилга бошлади.— Ўқитувчи — ўқувчи учун иккинчи ота, иккинчи она. Одам ота-онасини масхара қиладими? А?! Яна бемазагарчилик қилганингни эшитсам!..— Мурод Мўминович жойига ўтиб ўтирди.— Мухбирлигингга келсак, ёзма демайман, лекин, аввало, дарсларни қойиллат!

Тавба, Мурод Мўминовичдай одам ҳам анавиларга ўхшаб мени «кўролмас» экан. Гапини қаранглар, аниқ фанларга қизиқмасам, мендан минг йилда ҳам ёзувчи чиқмасмиш. Кўрамиз. Математика, геометрия-пиометрия деганларни ўлсам ҳам ўқимайман. Синфдошларга келсак, нимасини ҳурмат қилишим керак уларни? Шердордан бўлагиди тирноқча талант йўқ. Қорига ўхшаб китобда борини ёдлашдан бошқасига ярамайди. Мен математикани билмасам ҳам, роботларнинг қандай қойилмақом ишлар қиляётгани, ойга неча марта сунъий йўлдошлар учирилганини беш қўлдай биламан. Мурод Мўминович ҳам мен билганларни билмаса керак. «Бемазагарчилигинг қулоғимга чалингудай бўлса...»миш. Чалинса нима қилардингиз? Зўр келса, мактабдан ҳайдайсиз-да! Қайтага яхши, ёзувчилик қилиб юравераман.

22 март. 197... йил

— Ҳимматдан қандай ўч олишни билмай юргандим, ўзи зўр баҳона топиб берди.

Тунов кун районга — редакцияга бордим. Маданият бўлимида ишлайдиган Амирий билан ака-укадай бўлиб қолганмиз.

Амирий бугун хомуш эди.

— Плагиатор деган сўзни эшитганмисан?— деди у тўсатдан қошларини чимириб.

Бунақа сўзни эшитмаган бўлсам ҳам «директор», «редактор», «трактор» дегандай гап-да, деб:

— Ҳа,— дедим керилиб.

— Эшитган бўлсанг ҳам маъносини яхши билмасанг керак. Плагиатор — бировникини ўзиники қилиш — яъни адабий ўғирлик дегани. Мактабларингда Ҳиммат Хурсандов деган ўқиркан, танийсанми?

— Бирга ўқиймиз, нимаЙди?

— Шунақаами? Ундай бўлса мановини бир қарагин-а?

Амирий иккита хат узатди. Хатларнинг ҳар бирига газетадан қирқиб олинган мақолалар қистириб қўйилганди. Уқиб анқайиб қолдим: Ҳиммат мақола ёзаркан! Ёзгандаям қанақа денг-а, газетадан кўчириб! Фақат ном-фамилиялар, адреслар бошқача, холос. Вой, ҳийлагар-ей!

— Кўрдингми, бу расво иш. Мен буларни мактабингга юбораман.

Амирий юборган хат бугун мактабга келди.

Ҳимматни сборда муҳокама қилдик. У бошида гуноҳини тан олмади.

— Илҳом уюштирган буни. Мохов бўлай агар шу мақолани ёзган бўлсам!— деб ҳаммани ишонтирмоқчи бўлди. Аммо редакция юборган қўлёзмасини дафтаридаги ёзувга солиштириб исботлаганимиздан кейин миқ этолмай қолди.

25 март, 197... йил

Искандар ака тунов кунн: «Тўққизинчидаги Ғаффор тўғрисида битта шеър ёзмайсанми»,— деган эди. Шеърни битириб, у кишиникига жўнадим. Кўча чангитиб кетиб боряпман-у, «нима деркин?» деб ҳаяжонланаман. Искандар акага бир нарсани ёқтириш жуда қийин. Чиройли сўзларни ёқтирмайди. Соддароқ ёзсанг «жўн бўлиб кетибди», деб пешонаси тиришади. Бугун бир қучоқ шеър олиб боряпман. «Ҳеч бўлмаса биттаси ёқар», дейман ичимда.

Қишлоғимизнинг кун ботишидаги кўк дарвоза Искандар аканики. Дарвозахонанинг усти болохона. Искандар ака кўпинча шу болохонада ўтиради. Хонанинг бир томонини эгаллаган жавон китобларга лиқ тўла. Кўриб ҳавасинг келади.

Искандар ака мени доим болохонага олиб чиқиб суҳбатлашади. Бугун ҳам шундай бўлди. Мен у кишига Ғаффор ҳақидаги шеър битганини айтдим. Кейин «Бизнинг қишлоқ»ни ўқидим. (Айтгандай, ёзган шеърларимнинг ҳаммасини ёдлаб олганман. Искандар ака айтган: «Ўз шеърини қоғозга қараб ўқиган шоир шоирмас», деб.)

БИЗНИНГ ҚИШЛОҚ

Қирлар тўла гул-қизғалдоқ,
Барглариди шудринг балдоқ,
Боқсанг дилда қолмас чарчоқ,
Бизнинг қишлоқ, бизнинг қишлоқ.
Бир тарафи ям-яшил боғ,
Бир ёнида кўк ўпар тоғ,
Бир ён дала, пайкал, ўтлоқ,
Бизнинг қишлоқ, бизнинг қишлоқ.
Одамлари ишчан, қувноқ,
Кўкракларда орден, байроқ,
Келажаги жуда порлоқ,
Бизнинг қишлоқ, бизнинг қишлоқ.

— Тузук, тузук,— деди Искандар ака. Кейин мийн-

гида кулиб,— бир қоп ёнғоқ,— деб қўйди.— Шеър сўз-бозлик эмас. Ҳар сўз худди пружинадай сиқиқ бўлиши керак. Боғ-тоғ, булоқ-иноқ, деган билан иш битмайди. Ундан кейин сўзларнинг маъносини ҳам эсдан чиқарма-да. «Кўкракларда орден, байроқ», дебсан. Одам байроқни ҳам кўкрагига тақадими?

Очиғини айтсам, муаллимимизнинг эътирозларидан хафа бўлдим. «Боғ-тоғ»; «булоқ-иноқ» деган қофияларни топиш учун озмунча овора бўлдимми?! «Жуда зўр! Эртага ўзимизнинг ансамблга берамиз, қўшиқ қилиб айтади», дейдими, десам...

— Энди, бу... қўшиқ-да,— дедим минғирлаб.

— Қўшиқ — шеърнинг қаймоғи,— деди у киши.— Қуруқ сўз қўшиқ бўлавермайди-да.

— «Ўйнаб ўтинг шаббодалар, куйлаб ўтинг шаббодалар»чи, буям қаймоқми?

Искандар ака кулиб юборди. Кейин жиддий тусда:

— Ҳамма касал шунда-да,— деди куюниб.— Радиодан баъзан шунақанги бетутуруқ ашулалар эшитасанки, кўнглинг айниб кетади. Мана, ҳозир сен айтган шаббодалар. Ўзингга ҳам ёқмабди. Шундай экан, маза-матрасиз ашулаларни кўпайтираверишнинг нима кераги бор? Ахир бунақада одамларни қўшиқдан безиллатиб қўямиз-ку!— Искандар ака бирпас жим қолди, кейин:— Айтмоқчи, бошқа нарсани ўқиб бермоқчийдинг-ку,— деди илжайиб.

— Унча яхши чиқмади-да,— дедим ўқигим келмай.

— Ўқи, ўқийвер,— Искандар ака тирсагини столга тираб, эшитишга тайёрланди.— Сарлавҳаси қанақа?

— «Ғаффор — шамол».

— «Ғаффор — шамол», ёмонмас. Хў-ўш?

Томоғимни қириб олиб, ўқишга тушдим:

— Синфимизда бир бола бор
Исми Ғаффор.
Доим шошиб югуради
Худди шамол.

«Ғаффор — шамол» деймиз уни
Шунинг учун.
У шамолдек ҳеч нарсада
Эмас тургун.
Касбларнинг ҳаммаси ҳам
Соз, дейди у.
Бир кишига қирқта ҳунар
Оз, дейди у.
Шундай дея ўз сўзидан
Қайтар яна.
Ҳар ҳунарга топар «лекин»
Ё баҳона.
Докторлик эър, фақат иши
Оғир, дейди.
Шофёрларнинг эгни доғ-дуғ,
Яғир, дейди.
Олим бўлиш, жуда соз-у,
Ўқиш қийин.
Шоирлик хўп ажойиб, шеър
Тўқиш қийин.
Хуллас, барча ҳунар соз-у,
«Лекин»и бор.
«Лекинлар»дан дакки ейди
Ғаффор шамол.
Шамол каби чопаверар
Шунинг учун.
Ҳеч бир ишга сарф этолмай
Зеҳну кучин.

— Баракалла!— деб юборди Искандар ака севинчдан порлаб кетган кўзларини менга қадаб, --- мана бу бошқа гап-да! Яша!

Қулоғимга ишонгим келмайди. Бир гал телевизорда Туямўйин гидроузелига бағишланган кўрсатув берилган эди. Кўрсатувни томоша қилгандан кейин «Чўлдаги қуёш» деган дoston ёзиб, Искандар акага ўқиб бергандим. «Ҳаммаси ёлғон,— деганди ўшанда Искандар ака,— ўзинг билмаган соҳага тумшуғингни тиқиб нима қиласан?!» Ҳозир ҳам шундай деса-я, деган ўй ташвишлантираётган эди. Сабаби — Ғаффорни болалар «қоринбой» дейишади. У бақалоқ, уйқучи, дангаса бир бола. Бир марта турникка осилаётганини кўриб, роса кулган-

миз. Икки мартагина тортингач, гавдасини кўтаролмай, йиқилиб тушган. Мен бўлсам уни шамолдай тез, боқсёрликни, шоирликни орзу қилади, деб мақтаганман.

— Яша!— яна такрорлади Искандар ака.— Кўрасан, бу шеър кўп болаларга яхши таъсир кўрсатади. Шеърятнинг муҳим вазифаларидан бириям шу — битта образ орқали кўпчиликка оид бўлган хусусиятларни кўрсатиш!

Искандар аканинг охириги сўзлари менга, айниқса ёқди. Аслида, бу шеър билан Гаффорнинг эмас, синфдошларимнинг устидан кулмоқчи бўлган эдим. Чунки Аҳмадни ҳам, бошқа аълочи синфдошларимни ҳам, ҳақиқатда, Гаффордан унча фарқи йўқ. Гап шундаки, Гаффор ҳеч нимага интилмайди, Аҳмадлар эса нимага нитилаётганини ўзлари ҳам билмай, ёмон баҳо олмаслик учунгина ҳаракат қилишади.

Искандар аканинг болохонасида узоқ ўтирдик. Бугун у киши жудаям очилиб кетди. Гап орасида «Кундалик» ёзаётган-ёзмаётганимни (айтгандай, мени «Кундалик» тутишга Искандар ака ўргатган) сўради. Ёзилган ҳар бир шеърни «Кундалик» саҳифасида қолдириш кераклигини (биринчидан йўқолиб қолмайди, иккинчидан, ижодинг қандай ўсаётганини кўриб борасан, учкинчидан... хуллас, бунинг фойдаси кўп) таъкидлади. Кейин бошқа фанлардан қандай ўқиётганимни суриштирди. Гап орасида Абу Райҳон Бериунийнинг йирик олим бўлгани, астрономия, математика, яна геодезия деган аллақандай соҳаларда асарлар ёзганини, шу билан бирга зўр шоир ҳам бўлганини айтиб берди. Сўнгги вақтларда баъзи болаларнинг билими бир ёқлама бўлиб кетяпти, деди кейин хафа бўлиб. Ҳатто айримлари ҳозирдан «мен фалон фанни ўқисам бас, бошқасининг кераги йўқ», деб юрган эмиш. Ҳайронман — мия тиниқлигида, иштиёқ борлигида ўқиб, ўрганиб олмайдими ҳамма нарсани!

Искандар ака кимга шама қилаётганини аниқ сез-

дим: мени айтяпти, мени! Бирортаси бу кишини ҳам «йўлдан урган»га ўхшайди. Ишқилиб бизга тинчлик йўқ экан-да...

20 апрель, 197... йил

Баҳорнинг келганини кўпчилик сезмай қолди. Ҳатто, ҳар йили гузаримиз аёллари билан катта қозонда сумалак пиширадиган онам ҳам бу йил сумалак қилишга улгуролмади. Жанубдан эсан илиқ шамол бир ҳафтада яхши эритди, ерни юмшатди. Яқингинада оппоқ қор тагида ётган дашт бирдан уйғониб, кўм-кўк майсага бурканди. Чор-атроф тракторларнинг ҳайқирғи, араваларнинг тарақ-туруқи, одамларнинг бақирёқ-чақирғига тўлиб кетди. Тупроқ ҳиди, чечаклар ҳиди оламни тутди.

Дашт деганим — қишлоқ этагидаги пасту баланд тепаларнинг орти. Қачондир тўқайзор, чимзор бўлган. Ҳозир қишлоғимиздагиларни боқаётган, едириб-кийдираётган шу — сахий дашт. Даштдаги ерлар колхозчиларга оиладаги ишловчиларига қараб тақсимлаб берилган. Ҳамма оиланинг ўз пайкали бор. Ҳар бир оила ўз ерига ишлов беради. Одамлар даштдаги ерини томорқасидан ортиқ ардоқлайди. Ўзлари аллақачонлардан гўнг топиб, даласини тўйдиради.

Бизнинг ер тепаликнинг биқинида. Бир гектардан мўлроқ. Кузда, тамакипоялар ўриб олингандан сўнг акам икковимиз далага эллик эшакарава гўнг ташиб олган эдик. Трактор ҳайдагандан кейин ер хамирдай кўпчиб кетди. Отам, акам, мен — учовимиз бир кун кечгача плуг ариқча қилиб кетган жойларни кетмон билан текисладик. Тепаликдан чим ўйиб, ўқариқ ёқасига келтириб териб қўйдик. Бугун якшанба, тамаки эканимиз...

Тамаки экиш жуда қийин. Ниҳол жилдираб сув оқиб турган жўяга экилмаса, амал олмайди. Оёқяланг,

лой кечиб ҳар қаричга биттадан кўчат ўтқазининг керак. Бир гектар ерга 12—13 минг туп кўчат кетади. Бу— бир гектар ерга тамаки экиш учун 12—13 минг марта энгашиб туриш керак, деган сўз. Оёқларинг музлаб, белинг тарашадай қотиб кетади...

Кеча парникдан тамаки кўчатларини юлиб, савату яшиқларга жойлаб қўйгандик. Эрталаб аравага ортдигу даштга жўнадик.

Захлаб, тепагача қоп-қорайиб кетган жўякларда сув милдираб оқяпти. Кўкраги очиқ, яктагию тиззагача шимарилган кенг чолварига лой ёпишган отам ўқариқ бошида назорат қилиб турибди. Гоҳ сувни шалоплатиб ариқча тушади: суви камайиб қолган жўякларнинг сувини кўпайтиради, гоҳ кўпайиб кетганларини озайтиради. Муздай сувни ҳам, салқин шабадани ҳам писанд қилмайди.

Эртақлардаги боши мажақланган аждардай қишлоқ устига сузиб кетаётган қорамтир булутларга хавотирланиб қарай-қарай аравадаги юкни ерга туширдик. Ҳализамон ҳашарчилар келиб қолишади. Шунгача самовар қайнатиб, ҳамма нарсани тахт қилиб қўйиш керак. Кеча қариндош-уруғларга, қўни-қўшниларга, жўраларимизга хабар қилганмиз. Мен ҳам дўстларимга, синфдошларимга айтганман. Бугун Санамгул ҳам келади.

Баланд тоғнинг кун чиқар бети қизарди, булутлар қизғалдоқ тусига кирди. Бирин-кетин ҳашарчилар кела бошладилар. Шердор, Аҳмад, Кенжа (бир-биримизни ичимизда суймасак ҳам бунақа пайтларда гина-адоватлар унутилади) ниҳоят, Санамгул...

— Қани, ёш авлод, бугун бир беллашарканмиз-да!— шимининг почасини шимараркан илжайди Асад ака.

— Барибир, биз ютамиз!— болаларга қараб кўз қисди Аҳмад.

Кўчатларни олиб, этак тарафдан жўякларга кирдик. Сув муздай, баданинг жунжикади. Чапда Шердор, ўнг томонимда Санамгул. Ундан кейин Мехри, Гулнора.

Гулноранинг нарёғида акамнинг синфдошлари, ундан кейин қариндошларимиз, жами ўттиз киши қалдирғочдай тизилиб тамаки экиб кетяпмиз.

— Сапамгул, қачон эсмоқчисизлар?— сўрадим бошимни кўтармай.

— Отам, келаси якшанбада, дедилар.

— Шу тамакиниям механизациялаштира бўлмасмикин?— пўнғиллади Шердор.

— Нима, тамаки сенга олма ёки анормидики, карсиллатиб кавшайсан. Турган-битгани заҳар-ку! Кимга кераги бор бу зормандани!— зарда қилди Аҳмад.

— Кўп билағонсану шунга қолганда ақлинг калталик қилади,— деди Қенжа бурнига тушиб қолган кўзойнагини лой бармоғи билан кўтариб қўяркан.

— Аҳмад тўғри айтди, бир грамма отни ўлдирадиган бунақа заҳарни ҳеч кимга кераги йўқ.— Шердор шундай деб ўзига бир дунё гап сотиб олди.

Кенжа қизишди.

— Кераги йўқмиш. Тамакимиз қанча мамлакатга юборилади, шунга биласанми?

— Ўзинг-чи, ўзинг биласанми?— бўш келмади Шердор ҳам.

— Бир юз ўттиз бешта давлатга! Бундан ташқари, бизнинг тамаки дунёда энг сифатли ҳисобланади. Папирос деганинг — тамаки қолдиғи. Тамакидан шунақанги зўр дори-дармонлар олинадики... сенга ўхшаганлар етти ухлаб тушида ҳам кўрмаган.

Пакаш-е, бало! Энциклопедия деганимизча бор.

— Шунча азиз экан, нима учун ҳеч ким эътибор бермайди. Шу чоққача ҳатто экадиган трактор йўғ-у...

— Бўлади!— катталардай Шердорни жеркиди Қенжа.— Космосгаям бир сакраб чиқилган эмас...

Шердорнинг гапида ҳам жон бор. Тамакининг иши оғир: экишдан, йиғиб олишу тойлаб топширишгача бўлган ҳамма юмуш қўлда бажарилади. Қайси йили битта экадиган машина келган эди. Лекин синовдан ўтмади.

Машина ниҳолнинг иллизини синдириб кетаркан. Барг тизадиган машина ҳам ўзини оқламади. Бултур биттасини опкелишувди. Номи автоматика-ю, беш киши овора: биттаси барг тахлаши, биттаси игна мойлаши, биттаси ип ўтказиши, биттаси машинага кўз-қулоқ бўлиши... Беш киши сарсону, машина жонивор кун бўйи ўн ип тамаки тизибди. Ун ипни бир киши ярим кунда тизиши мумкин. Лекин, энциклопедия айтгандай, аста-секин машиналар яратилса ажабмас...

— Ҳей, армия! Экишга келдингларми, гап сотишганими!— бизга дакки берди Асад ака.— Чангимизга ям етолмай қоляпсанлар-ку!

Бурнимиз ерга теккудай бўлиб бараварига энкаямиз. Жўяклардан гўнг аралаш зах иси анқийди.

Тушликни ҳам шу ерда — ажриқ қоплаган уватда қилдик. Тушдан кейин ҳаво айний бошлади. Осмонда қоп-қора булутлар кўринди. Ёмғир ҳиди келди. «Яна бир-икки соат ёғмай турсин-да,— дейман ичимда.— Бунча хашарчини эртага қаердан топасан!

— Илҳом, битта шеър айтиб бер,— деб қолди бир маҳал Санамгул.

Энтикиб кетдим. Шу истакни ўзи айтдимни ёки... Қани энди шеър ўлгур эсга келса.

— Узингни бунча тарозига солмасанг,— пичинг қилди Аҳмад.— Айтсанг айт-да.

Ўйлаб-ўйлаб эсимга тушгани шу бўлди:

Уфқдаги она қуёш,
Гўё олов шарчадир.
Галстугим шу қуёшдан,
Олинган бир парчадир.
Унинг ҳар бир толасида,
Эрк, адолат қони бор.
Шунинг учун қуёш мисол,
Порлаб турар оловкор.

— Бошқачароғи йўқми?— деди Санамгул ҳафсаласи пир бўлгандай.

— Бунақасини боғча болага айт,— муғамбирона илжайди Аҳмад.

— Бизга, э, йўқ, бунга ҳалигидақасидан, «сени севаман жо-ондан», деганидан керак, шоир бола!

Атрофдагилар кулиб юборишди. Санамгул:

— Сени қара-ю,..— деди-да, қип-қизариб энкайганча тўрт қулоқли ниҳолларни хамирдай юмшоқ ерга қадай кетди. Яшил дуррачаси остидан тошиб турган қоп-қора сочларига қўлларимни теккизгим келди...

Булутлар қуюқлашди. Осмондан Санамгулнинг зирагидай ялтироқ томчилар туша бошлади. «Шариллатиб қуйсанг ҳам майли, — дедим ичимда. — Биз экишни тугалладик».

Чарчаган бўлишимга қарамай, ўзимни қушдай енгил сезардим. Чимли сўқмоқдан тойғона-тойғона Санамгул билан ёнма-ён чопиб кетарканман, гўё қанот чиқариб, қандайдир номаълум, сирли олам сари учиб кетгандай эдим...

26 апрель, 197... йил

Мактабга борсам, илмий мудир Нормамат ака Тоғаймуродович кутиб турган экан.

— Сал вахлироқ йўлга чиқсанг бўлмайдими?— деди олдига яқинлашим билан Нормамат ака.— Тез бўл, районга борамиз. Редакциядан телефон қилишиб, сени сўрашипти,— изоҳ берди Нормамат ака ҳайрон бўлганимни кўриб,— мен районга бораётувдим. Бирга кетамиз.

Қувониб кетдим. Мени сўрашибди! Атайин, телефон қилиб... қани шу пайт ёнимда Аҳмадми, Ҳимматми бўлса-ю, бу гапларни эшитса. Редакциядагилар шунча бола ўқийдиган мактабдан фақат мени чақиришганини билиб қўйишса...

Мактабимизнинг юк машинасида районга кетяпмиз. Нормамат ака кабинада, мен тепада. Қаршидан эсаётган шамол сочларимни тортқилайди. Далалар, олисдаги

тоғлар атрофимда гир-гир айланади. «Нимага чақиришдийкин?— сўрайман дам-бадам ўзимдан.— Кириб боришим билан «сизни газетага ишга оламиз. Бугундан бошлаб мана шу стол сизники», дейишса-я!»

Редакцияга етгунча ширии хаёллар оғушида осмоннинг еттинчи қаватида учиб юрган одам Амирийни кўрган замоноқ еттинчи қаватдан гурсиллаб ерга урилгандай хушёр тортиб қолдим.

Ҳамиша чеҳрасидан табассум аримайдиган устозимнинг қовоғидан қор ёғарди. У саволимга жавобан кўзларини қисиб, ғалати қараш қилди. Турқини ўзгартирмай, стол тортмасидан «Дело» деб ёзилган папка олди. Папка тўла эди. У хатлар орасидан биттасини ажратиб, «Дело»ни четга сурди. Ажратилган хатни дарров танидим — Хурсанд тулки ҳақидаги фельетоним.

— Биз сенга ишонсак...— Амирий фельетонни қўлга олди.— Бу ердаги гапларни қаердан топдинг?

— Қайси гапни?

— Лимонадни 50, пирожкини 20 тийин, печеньеи бир сўмдан пуллайти, деганингни айтяпман.

Енгил тортдим. Шунга шунчами?

— Тулкининг ўзи шунақа сота...

— Тулки эмас, Хурсанд ака! — сўзимни чўрт кесди Амирий.— Сенга ким қўйибди ҳалитдан отанг тенги келадиган одамга лақаб қўйишни. Бу ердаям нуқул «тулки-тулки» дебсан. Уятмасми?!

Нафасим ичимга тушиб кетди. Амирий тамаки татди. Икки-уч буруқситиб тортди.

— Хўш, қаердан олдинг?

— У-у... Хурсанд амаки шунақа сотади,— овозим ўзимга зўрға эшитилди.

— Шунақами, ундай бўлса манавига нима дейсан?— Амирий яна битта хат олиб ҳавода силкитди.— Бунга райпишеторгнинг ревизори қўл қўйган. Хатингни текширгани юборгаидик. Улар Хурсанд ака узоқ йиллардан буён ҳалол ишлаб келяпти, дейишган. Хўш?

— Улар... улар сизни алдашибди. Ишонмасангиз, юринг, ҳозир ҳам шунақа қилади.

Амирий дераза олдига бориб, бирпас ўйлаиб турди-да, сўнг тез келиб, телефонни кўтарди. Қандайдир номерни шошилиб терди. Лекин ҳеч ким билан гаплашмай, яна жойига қўйди. Менга синовчан тикилди.

— Гап бундай, — деди хиёл юмшоқ товушда. — Сен кетавер, керак бўлсанг чақираман.

15 май, 197... йил

Амирий қачон чақирар экан деб илҳақ бўлиб юрибман. Аммо ҳалигача ҳеч қандай хабар йўқ. Шу орада тамаки чопиқ ҳам бошланиб кетди.

Бутун қишлоқ шу кунларда даштга кўчиб чиққан. Уватларда қатор-қатор чайлалар. Ер ўчоқларда чойдиш биқиллаб қайнайди.

Куздаги эллик арава гўнгнинг шарофати бўлса керак, пайкалимизни шунақанги ўт босиб кетдики, ярим қарич, бир қарич бўлиб қолган тамаки ғумай, шамак, шўра каби бегона ўтлар орасида аранг кўринади.

Отам, акам, ҳатто, ўн ёшли Умарча ҳам теша кўтариб, ўт чопади. Қани энди, ўт дегани адо бўлса! Аввал беш-олти қадамча жойдаги ўтни юлиб, тамаки ниҳолларини очиб оламиз. Кейин кетмон билан жўяк устидаги ўтларни чопамиз. Иш сира унмайди. Шунча одам кунбўйи икки қатор тамакини ўтдан тозаласак ҳам катта гап. Ниҳоллар ўзини тутиб олгунча шу хилда уч марта чопиқ қилиш керак. Кейин трактор культивацияни бошласа бўлади. Унгача трактор пайкалга кирса, ниҳолларни тупроқ кўмиб ташлайди. Чопиқдан кейин ҳамма жўякларга қўлинг билан букчайиб ўғит сепиб чиқиш ҳам керак. Қисқаси, энциклопедия мақтаган бу «бебаҳо ўсимликни» «одам» қилиб олгунча она сутинг оғзингга келади. Яхшиямки, мактаб бор. Уқиш баҳонасида тушгача дам оласан. Йўқса... Қўшни пайкалда

Санамгуллар ҳам тамаки чопиқ қилишяпти. Белга дам бериш баҳонасида тез-тез Санамгул томон қараб қўяман. У бош кўтармай ишлагани-ишлаган. «Нима қилсам у менга қараркин-а?— ўйлайман ичимда.— Бақририб қўшиқ айтсаммикин. Ёки Холматга ўхшаб хат ёзсаммикин?» Вой Жирафа-ей, кесакдан олов чиқади деса, ишониш мумкиндир. Лекин Жирафанинг кўнглида шунча гап борлигига... Айтсам, эшитган одам ишонмайди ёки кулавериб ичаги узилади.

Нега дейсизми? Ҳозир айтаман.

Кеча мактабдан келсам, отам аллақаяққа кетаётган экан. «Келгунимча чайлага бориб тур», деб тайинлади. Севиниб кетдим. Биринчидан, тамаки чопишдан қутуладиган бўлсам, иккинчидан — чайла маза. Қовжирган япроқларнинг шабадада шитирлашига қулоқ солиб, китоб ўқиб ётасан. Тўрт томоннинг боғ. Гилос, чилги, эртаги олма пишай деб турибди.

Боғни бир айланиб келиб энди чайлага киргандим, бир нима шитирлади. Қараб донг қотиб қолдим: Холмат! Ёлғизлигимни билиб ўчини олмоқчи бўлиб келган. Чайланинг бурчагида отамнинг ўроғи турибди. Бир кўнглим турибоқ ўроқни олай ҳам дедим. Лекин Холмат ичкари киришга ботинолмай тургани учун фикримдан қайтдим.

— Ке, келавер,— дедим ўзимни ботир кўрсатиб.— Нима қип юрибсан буёқларда?

— Ўзим, шундай. Утиб кетаётсам, турган экансан. Бирпас ўйнайлик деб...

«Алдаяпти. Атайлаб мени қидириб келган. Кўзи айтиб турибди. Бир гап бор. Ёки гилос ўғирламоқчимикин?»

Холмат индамай ёнимга гелиб ўтирди. Олдимда турган китобни иккиланиброқ қўлига олди.

— Уқимоқчимидинг, қанақа китоб?

— Индейслар ҳақида.

— Сен кўп ўқийсан. Ёзганларинг ҳам зўр.

Кечагина «мухбирча» деб ўшқираётган одамнинг бундай дейиши... Ҳайрон бўлиб унга қарадим. Холмат кўзини олиб қочди. Кейин:

— Мени ёмон кўрасан-а,— деди секингина.

Индамадим. «Бунда бир гап бор. Мени гапга солиб, уёқда Ҳиммати гилосни шипириб кетмаса гўргайди».

Бир муддат икковимиз ҳам жим қолдик. Ниҳоят, Холмат сукутни бузди.

— Ҳалиги... сенга битта илтимосим бор эди,— деди у чайналиб.

— Илтимос? Қанақа илтимос?

— Йўқ демайман десанг, айтаман.

«Айтмасанг ундан нари», демоқчи эдим. Лекин унинг мунгайиб ўтиришига қараб ундай деёлмадим.

— Айт, қани.

— Ҳеч кимга айтмайсан-да, майлими?

— Хўп, майли, айтмайман. Гапиравер.

— Сен ёлғон гапирмайсанку-я...— Холмат гапни нимадан бошлашини билмай, ўйланиб турди. Шу ҳалиги, битта хат ёзиш керак эди-да. Ҳечам эсимдан чиқармасдим.

— Шунга шунчами?— дедим ҳалиям мақсадига тушунолмай.

— Билмайсан-да, жуда қийин,— деди у хиёл жонланиб.— Узимча кўп уриндим, ҳеч чиқмади. Ўйлаб-ўйлаб, охири сендан ёрдам сўрай, деб... Газетага ёзасан-у, чиройли гапларни кўп биласан.

— Мунча чайналдинг, қанақа хат, кимга ёзиш керак?

— Ҳалиги, биттасига-да...— Холмат дудуқланди.

Хаёлимга «лоп» этиб анҳор бўйида турган Санамгул келди. Ҳаяжонланиб кетдим. «Вой Жирафавой-е, яхши кўриб қолдингми!» деб юборишимга сал қолди.

— Гапир, гапир...— деб қистадим уни.

— Билдинг-ку, билиб турибсан-ку. Энди... шу битта қизга-да...— елкасидан тоғ ағдарилгандай енгил тортиди

Холмат.— Биласанми, тушимдаям... Э, одамни ёмон жинди қип ташлади-да.— Холматнинг яна бир нималар дегиси келар, лекин сўз тополмай дудуқланарди. У қизариб-бўзарган сайин қизиқишим баттар ошарди. Гапирса, кўпроқ гапирса, дейман.

— Шуйтип, ҳалиги... хат ёзиб ҳаммасини айтай дедим. Ундай ёзаман — бўлмайди, бундай ёзаман — бўлмайди. Узинг бошлаб бер шеърлар қўшиб.

Холматнинг ҳаяжони, вужудини қамраб бораётган аллақандай туйғулар ўртадаги гина-адоватни эсдан чиқариб юборди.

— Ҳозир болаймиз!— дедим тўлқинланиб.— Қоғоз қаламинг борми?

— Э, йў-йўқ. Бирданига ёзиб бўлмайди,— эътирос билдирди Холмат.— Аввал пишитиб олиш керак.

— Нимани пишитади? Қоғозингни ол. Қимга ёзамиз?— Мен баттар жўшиб кетдим.

— Ҳалиги... отини қўймайлик. Ҳозирча, «Р»га деса-ям бўлаверадию...— деди Холмат ўнғайсизланиб.

— Менга ишонмасакансан...

— Ишонаман, ишонаман. Ишонмасам олдинга келармидим. Лекин, ҳалиги... у нима дейишини билмайман-да ҳали, бордию «йўқ», деса...

— И-е, ҳали ўзи билмайдими?

— Билса-ку... Ҳозирча номини айтмайлик. Хўпми?

— Майли, майли. Лекин отини айтганингда яхши бўларди-да.

— Айтаман. Жавобини олган заҳоти биринчи бўлиб ўзингга айтаман.— Холмат қушдай енгил тортиб жойидан турди. Чайладан чиқаётиб бир нарса эсига тушгандай қайрилиб қаради:— Фақат, ҳалиги... лабинг ундай, кўзинг бундай деган гаплар кам бўлсин, хўпми?

— Михдай қиламиз. Эртага оласан.

Холмат кетди. Унинг орқасидан қараб туриб кулгим, далани бошимга кўтариб қўшиқ айтгим келди. «Бекор

кетиб қолди-да, яна бирпас гаплашиб ўтирсак бўлар экан», дейман. Қизиқ, «Р»си ким бўлдийкин? Синфимизда исми «Р» ҳарфи билан бошланадиган... Робия! Агар ўша бўлса, бечора Жирафанинг шўрига шўрва тўкилибди, деяверинг. Гапини иккита қилса ёқасидан олишдан ҳам қайтмайди у қиз. Лекин, тили заҳар бўлсаям ўзи чиройли. Манглайда ҳинд қизлариникига ўхшаган нўхотдай холи бор. Жирафавой-е, диди зўр! Ким билсин, балки Робия эмас, бошқа синфдаги қизлардандир. Мактабда исми «Р» билан бошланадиган қизлар озми? Ундан кейин, Холматвоййи «жинди» қилганнинг ҳақиқий номи «Р» билан эмас, «М», «Т» ёки бошқа ҳарф билан бошланиши ҳам мумкин-ку. Бўпти, энди ишга киришайлик. Лекин «ишга киришиш» жуда қийин бўлди. «Салом, ҳурматли «Р» деб бошлайману, кўз олдимга анҳор бўйида турган Санамгул келади. Чайладан чиқиб, боққа, ариқ бўйини қоплаб ётган гиёҳларга, чимли, ажриқли сўқмоққа завқланиб тикиладман. Ариқчадаги сувнинг жилдираши қўшиққа ўхшайди. Бедазор тарафдан йўнғичқа гулининг одамни энтиктирувчи иси келади. Қишда ана шу бедапояда кўпкари бўлади. Қулоғим остида чавандозларнинг даштни ларзага солувчи ҳайқирғи эшитилгандек бўлади. Менинг ҳам ҳайқиргим келади. Зўр отим бўлса, минволиб, ҳайқириб чопсам: «Ҳе-хе-хе!»

Кечаси ўчиравериб, ёзавериб-ёзавериб, ўчиравериб, охири хатни тугатдим. Эрталаб мактабга борган заҳотиёқ уни эгасига бермоқчи эдим, Холмат қўнғироқ чалинганда келди. Улгуролмадим.

Биринчи соат адабиёт дarsi эди. Уқитувчи йўқлама қилаётганда, орқамда ўтирган Ҳиммат елкамга туртиб: — Китобингни бериб тур!— деди.

Бердим. Дарс бошланди. Анчадан кейин орқадан «пиқ-пиқ» кулги эшитилди. Аҳамият бермадим. Бир маҳал, дарс энг қизиган пайтда Робия ҳўнграб эшикка қараб чопса бўладими?!

— Қаёққа! Қайт!— деди Исқандар ака ҳайрон бўлиб.— Қайт орқангга, Робия!

Робия эса қайтмади. Йиғлаб синфдан чиқиб кетди.

— Нима бўлди?— сўради Исқандар ака болаларга юзланиб.— Қим хафа қилди Робияни?

— Нимагалигини анови Мажнун айтсин?— деб шанғиллади Робия билан бир партада ўтирадиган Ҳанифа қўлини менга бигиз қилиб.

— Ошиқ бўп қопти!— деб ҳиринглади кимдир.

Болалар кулиб юборишди.

Биров ўтмас болта билан ургандай бошим зирқираб кетди. Хат «Адабиёт» китобининг ичидалиги эсимга тушди. Жон ҳолатда орқага бурилиб:

— Хат қани?!— дея Ҳимматга ғазаб қилдим.

— Мана!— Ҳимматнинг ўрнига жавоб қилди Ҳанифа ва қўлидаги қоғозни Исқандар аканинг олдига — стол устига олиб бориб қўйди.

Бўшашиб кетдим.

— Қаердан олдинг буни?— Ҳанифадан сўради Исқандар ака.

— Нилу берди.

— Мен Анвардан олувдим,— сўрамасиданоқ жавоб берди Нилуфар.

— Менга Қарим...

— Мен Самидан...

Хат бирпасда бутун синфни айланиб чиқибди.

Болаларнинг «олдим-олдим»и Ҳимматга келиб тўхтади.

— Узи берди. Китобини ичида экан,— деди Ҳиммат бамайлихотир.

Исқандар ака хатни қўлида тутганча бизга қараб кела бошлади.

— Хат... Робияга эмас, у-у...— дея дудуқланиб ўрнимдан туриб кетибман.

Исқандар ака менга индамай, тўғри Ҳимматнинг олдига борди.

— Нега бировнинг хатини сўроқсиз ўқидинг?

— Китобининг ичида турган экан. Нимайкин, деб очиб қарасам...

— Бу қилиғнинг нима деб аталишини биласанми? Пасткашлик, аблаҳлик бу!

— Мен... ҳалиги...— Ҳиммат довдираб қолди.

— Ўтир!

Искандар ака бошқа ҳеч нима демай, хатни олдигга қўйди.

— Ҳанифа, бор, Робняни чақириб кел,— деди кейин Ҳанифага.

Ҳанифа дик этиб туриши билан коридордан қўнғироқнинг бўғиқ овози эшитилди.

Одатда қўнғироқ жиринглаши билан шов-шувга тўладиган синф ҳозир жимжит эди. Уттиз икки жуфт кўз ҳаяжон ичида Искандар акага қадалган. Искандар ака китоб-дафтарларини жигарранг портфелига жойлаб бўлгач:

— Илҳом, мен билан юр!— деб эшик томон йўналди.

Тамом! Холматни ахтардим. Бошимни балога қўйган ошиқ миқ этмай партасида михланиб ўтирибди. Ранги докадай оппоқ. Қўрқоқ! Финг демай томоша қилади-я! Искандар акага нима дейман энди? Директорни олдига олиб борса-я?! Кўчага қараб ура қочсаммикин? Қочиб қаёққа ҳам борардим? Эртага яна шу гап-да. Бўлганча бўлди, бор гапни айтаман.

Искандар ака директорнинг хонасига эмас, ҳовлига қараб юрди. Мактаб ҳовлиси болаларнинг қийқириғу кулгисига тўла эди. Елиб-югуриб ўйнаш қанчалик роҳат эканлигини ҳеч қачон ўша пайтдагичалик ҳис қилмагандим.

Искандар ака спорт майдончаси ёнидаги тут остига қўйилган тахта курсига бориб ўтирди. Нафасимни ичимга ютиб, ерга тикилиб турибман. Юзига қарашга юрак бетламайди.

— Нега қаққайиб турибсан, ўтир.

Тик туравердим. Искандар ака бошдан-оёғимгача қараб чиқди. Қарашларида газаб эмас, кулги-завқ бордай эди.

— Хўш, гапир, қани. Нима бўлди, Робияга нима дединг?

Шу пайт Холмат ҳаллослаб келди-да, ёнимда бошини эгиб тураверди.

— Сенга нима керак?— деди ҳайрон бўлган Искандар ака.

Холмат ялт этиб менга қаради. Кейин Искандар аканинг юзига қаролмай:

— Мен... мен...— деб гўлдиради.

— Бор, ишингни қил!— Уни жеркиб берди Искандар ака.

Холмат араб бошини кўтарди, Искандар акага жавдираб боқиб:

— Хатни мен ёзувдим,— деди зўрға.

Искандар ака туриб кетди.

— Хатни бер!— Искандар ака хатни олди. Бир менга, бир Холматга қараб.— Хатни ўқисак бўладими?— деди. Аммо жавобимизни кутиб ўтирмай, букланган қоғозни очди. Холмат иккимизнинг кўзимиз ўқитувчида. Искандар аканинг ичидагиларни юзидан уқиб оладигандай, ҳар битта ҳаракатини кузатамиз. Ниҳоят Искандар ака хатдан кўзини олди. Газабландими? Ўўқ, масхара қиляпти. Йўғ-е, куляпти-ку.

— Оббо, сенлар-ей,— деди Искандар ака анча енгил тортгандай.— Ваҳималарингни кўриб юрагим орқамга тортиб кетувди-я. Қани, мундоқ ўтиринглар-чи.— Искандар ака билан ёнма-ён курсига ўтирдик.— Бунча титрамасанглар. Ҳеч бир ёмон жойи йўқ-ку бунинг. Дўст бўлайлик, мен сени ҳурмат қиламан, дейилибди. Хўп, нимаси ёмон?— Искандар ака тилида шундай дегани билан дилида бошқа гап бор. Аммо хатда чиндан ҳам шундан бўлак «ёмон» сўз йўқ эди...

— Ҳайронман, бунинг нимаси кўрқинчли?— давом

этди Исқандар ака,— қиз бола билан ўғил бола дўст-лашса, жудаям яхши-ку! Бир синфда ўқигандан кейин ҳамма бола ўзаро дўст бўлиши керак!— Биз Исқандар аканинг нима демоқчилигини билолмай, карахт бўлиб қолдик. Яқинда синфдан ташқари дарс ўтамиз. Дарсининг темаси мана шу.— Исқандар ака хатни қўлимга тутқазди.— Дўстлик! Ўғил бола билан қиз бола ўртасидаги дўстлик! Ҳозирдан тайёргарлик кўраверинглар. Энди синфга марш!

Бечора Жирафа бирам қувонди-ей.

— Яхшиям Исқандар ака бор экан-а, бўлмаса ўлардик,— деди энтикиб.

— Ҳимматнинг кўрсатган каромати-да!

— Ҳайвонакан. Шошмай турсин ҳали!

Эшик олдида Санамгул билан Меҳрига дуч келдик.

— Қиз болага хат ёзгунча, «уч»ларингни тузатсанг бўларди!— деб пичинг отди Меҳри. Санамгул бўлса қовоғини очмай ўтиб кетди. Шундан буён кўрса, кўрмаганга олади. Бирор нима сўрасам, энсаси қотиб, лабини буради.

...Умуман, Робия билан ярашган бўлсак ҳам шивир-шивирлар ҳали тинган эмас. Баъзилар мени Мажнун, Робияни Лайли дейишаётган эмиш. Робия ҳам шу мишмишларга ишонади, мен билан гаплашмайди. Тентак!

26 май, 197... йил

Тамаки тизниш бошланди. Энди уйқунинг ҳам тайини бўлмайди: саҳар туриб, шомда ётасан.

Отам бугун ҳам азонда ҳаммамизни уйғотди:

— Жума, Илҳом, туринглар! Кун туш бўлиб кетди!

Ирғиб турдим. Отам дарвозахонада турибди. Ҳозир чайладан келган, қўлида ўроқ, оёғи остида бир боғ кўмкўк ўт. Апил-тапил юзимни ювиб, эшакни олиб чиқиш учун молхонага чопдим.

— Жуманг қаерда?— сўради отам оловни ланғил-

латиб сут пишираётган онамдан. Онам олазarak бўлиб дарвозага қаради.

Акам кеча кечқурун Тегирмонбошига кетувди. Унинг синфдагилар Тегирмонбошидан бўз ер очиб, макка-жўхори экишган. Акам бригадир. Уйдаям, кўчадаям ўйлагани — макка. Мактабни битиргандан кейин беш оғайни колхозда қолиб, ўша ерда ишлашмоқчи. «Икки-уч йил зўр бериб ишлаб «Жигули» оламан, кейин ўқийман», — дейди акам. Отамнинг орзуси эса акамни катта шаҳарда ўқитиш. «Мен муштдайлигимдан ҳозиргача кетмон чопдим, — деб насиҳат қилади отам бизга. — Шукур, бировдан кам жойим йўқ. Лекин бизларнинг замона бошқача эди. Ҳозир замон — ўқиганники. Сизлар яхши ўқинглар. Яхши ўқисанглар, олим бўласизлар, раис бўласизлар». Отам, имтиҳонларга тайёрлансин, деб акамни уй ишларидан озод қилган. Акам бўлса, отам уйдан кетиши билан Тегирмонбошига қараб зипиллайди...

Отам ўроғини зарб билан айвон устунига санчди.

— Яна Тегирмонбошига кетдими? Уқимаса, шилтага ботиб юраверсин. Айт, келиши билан даштга борсин. Тамаки тизсин. Аҳмоқ бола.

— Борасолиб қайтаман, девди, — акамни оқламоқчи бўлди онам. — Ҳозир кепқолади.

— Менга қара, унинг-ку бола. Сени қайси жин чалди! — Онамга зуғум қилди отам. — Нимага ўглингни қайтармайсан? — Отам, «куйдирдинглар-ку», дегандай супа четига тўнкариб қўйилган саватга ўзини ташлади. Тут новдасидан тўқилган эски сават ўйилиб кетди. Отам қўли бир ёқда, оёғи бир ёқда ўтириб қолди.

Тезроқ бу ердан чиқиб кетиш учун эшакни аравага қўша солиб, кўчага ҳайдадим.

Кўча нимқоронғи, мовий осмонда юлдузлар — менинг юлдузларим чарақлаб турибди. Отам айтган тушга ҳали жуда узқ.

Аравада бир-бирининг пинжига тикилишиб

Ўтирган укаларимга қараб туриб юлдузларга ҳавасим келди. Уларга маза. Отаси саҳарлаб уйғотмайди...

Ростини айтсам, тамаки тизиш бошлангандан бери отамнинг авзойидан юрагим зада бўлиб қолган. Баъзан саҳарда уйғониб кетаман. Лекин отамнинг «Жума, Илҳом!» деган ҳайқирғини эшитмагунча кўрпадан чиқим келмайди.

Далада иш қизиганда, отам на бизни, на ўзини аяйди. «Ёзининг бир нафаси, қишнинг бир ойдан қиммат,— дейди отам.— Фойдаланиб қолиш керак». Шунақа пайтларда «ўқинглар» деганига ҳам ишонгим келмайди. Ўқинглар, деган одам шаронт яратиб берсинда! Беш киши мактабга қатнаймиз-у, уйда битта стол йўқ. Қишда сандалда, бошқа пайтлари дуч келган ерда узала тушиб, дарс тайёрлаймиз. Ҳатто токча, тахмонларга ҳам китоб-дафтарингни қўёлмайсан: идиш-товоқ, чойнак-пиёла, кўрпа-ёстиқ... Уйимизда эсимни танингандан бери қўл тегмаган чойнак-пиёлалар бор. Бир куни меҳмонхонадаги тақир-туқурларни эринмай санаб чиққанман: чинни косанинг ўзи бир юз йигирмата, қирқ иккита катта-кичик чойнак, икки юзта пиёла, икки тахмон, тўрт токча тўла кўрпа-ёстиқ. Шунча буюм кимга керак? Отам билан онам бўлса, шаҳарга тушди-ми, коса-товоқ ташишадн...

Аравамиз катта йўлда қишлоқдан чиқиб бораётган ўнлаб араваларга қўшилиб кетди. Ана шунда тонгги карахтлик ўрнини тезроқ манзилга етиш, кун исимай аравани яшил баргларга тўлдириш иштиёқи эгаллади. Иссиқда тамакизорга кириб бўлмайди. Пайкал дим, тамакининг ўткир ҳиди нафасингни қайтаради.

Пайкал четидаги уватда эшакни аравадан чиқариб, тушовладим. Эркин билан Нодира ширадан чармдай қорайиб кетган узун кўйлаklarини кийишди, бошларини рўмол билан танғиб боғлашди. Улар бу ишни мугамбирлик билан секин бажаришди. Азонлаб денгиздай чайқалиб ётган тамакизорга кириш кўнгилли эмас-да,

Муздай баргга қўл теккизсанг, бақани ушлагандай, этинг жимирлайди. Баргларда бижиллаб ётган кўм-кўк хира ширинча юз-кўзинг демай ёпишиб олади, ёқангдан кириб қитиқлайди, жонинг чиқиб кетади, бу шилқим жониворларнинг қитмирлигидан.

Укаларимнинг имиллашидан жаҳлим чиқди. Иш кўнгилдагидек бажарилмаса, туянинг каттаси кўприкда калтак ейди, деганларидай, тош каттага тегади-да. Акам «эркинликка» чиқмасдан аввал мен ҳам шумлик билан унинг биринчи бўлиб эгатга тушишини пойлардим. Энди... мактаб вақтигача аравани тўлдирмасак, чатоқ. Битталаб барг териб аравани тўлдириш эса осонмас.

Икки-уч қучоқдан барг узгандик, акам келиб қолди. Қовоғи солиқ, кўзлари қизарган. Кўнглим сезиб турибди, отам роса уришган. Акамга раҳмим келди. Қани энди шу пайт бир думалаб ота бўлиб қолсам-у: «Уғлим, Жумавой, майли, билганингни қилавер», десам. Отам ҳам қизиқ, ишлайман, деган одамни ўқитиб бўладими? Акам ишлаб машина олса, отамгаям яхши-ку, шаҳарга боргиси келса, бир соат автобус кутмай ғиз этиб бориб келаверади. Биз ҳам тушардик.

— Ака, майли, сиз бригадангизга бораверинг, биз тамаки терамиз. Отам билмайди,— дедим акамга тасалли бергим келиб.

— Ҳечам-да,— деди гапимни эшитиб турган Нодира бобиллаб.— У киши юраркан-у, мен ишлайманми? Отамга айтиб бераман!

Акамнинг ўрнида бўлганимда чақмачақар синглимнинг юзини бир уриб қизартиб қўйган бўлардим. Акам эса...

— Ҳалиям силарни ишлатиб қўйиб, ўзим ўйнайман деётганим йўқ,— деди қовоғини очмай.— Сен чақимчиликни ташла, ёмон бўлади.

Кошки, Нодира «ташла» деса ташлайдиган қиз бўлса. Аксинча, доимо қулоғи динг, гап пойлайди. Унинг

шу одатини отам ҳам ёмон кўради. Бир марта: «Иккинчи чақимчилик қилмайман дегин», деб қулогини узиб олишига сал қолган. Нодира уч-тўрт кун тилини тишлаб юрди, кейин чидолмади. Бир куни отам уни молхонага — бузоқларнинг ичига қамаб қўйди.

Буям тирноқча таъсир қилгани йўқ. Отамнинг айтишича, Нодира аммамга тортган. Аммам болалигида шунақа экан. Уйли-жойли бўлгандан кейин «оғзи ёмон куйиб», чақимчилик қилмайдиган бўлибди...

Арава тўлгунча қуёш терак бўйи кўтарилиб кетди. Фамилиянг «дангасалар доскаси»га тушмаслиги учун энди шошилишинг керак.

Акам араванинг шотисидан кўтариб турди. Тортавериб ўрганиб қолган эшак тихирлик қилмай жойини эгаллади. Уйдим-чуқур ерлардан ўтиб, катта йўлга чиққунча акам араванинг орқасидан итариб, ёрдамлашиб келди. Кейин эгарга ўтирдим-у, «чу жонивор!» дея эшакка хала босдим. Жонивор қорни тўйиб, куч тўплаган эмасми, бирпасда уйга етказиб келди. Онам нон тўғралган сопол косаларга сут, сарёғ солиб кутиб турган экан...

Анави қизил латтали «қоровуллар»га дуч келмаслик учун магазин орқали юрдим. Магазин деворининг мактаб билан туташган жойида катта ёнғоқ бор. Ёнғоқнинг бир шохи мактаб боғидаги ўрикка туташиб кетган. Ёнғоқдан ўрикка ўтсанг, бас; ўзингни мактабдан, деб ҳисоблашинг мумкин. Ҳеч ким кўрмайди. «Кўприк»дан ерга сакрашим билан кимдир қаттиқ туртиб юборди.

— Кўзингга қарамайсанми?

Шердор! У бу ерда нима қиляпти? Кўзлариям қизарганми? Юрагим аллақандай кўнгилсизликни сезгандай бўлди.

— Уришдингми дейман бирорта билан.

— Йўқ. Анави... келди.

— Отангми?

Шердор юзини четга бурди.

Шердорнинг отаси иккинчи синглиси туғилган йили уларни ташлаб, шаҳарга кетиб қолган. Шердор отасини ёмон кўради. Паспорт олса, фамилиясини онасининг фамилиясига ўтказиб олмоқчи. Одамлар: «Ҳайитни уч норасиданинг уволи кўр қилади», дейишади. Яқинда янги гап тарқалди: «Ҳайитни шаҳарлик мегажини ҳайдаб юборибди». Шу гап чиққандан бери Шердор хомуш эди. Рост экан.

— Мен кетяпман,— деди бирпас жим тургандан кейин Шердор. Бу янгилик мени ҳайрон қолдирди.

— Қаёққа?

Шердор кўзларимга тикилди. Унинг қарашида «сен нимани тушунардинг», деган маъно бор эди.

Шердорнинг қизиқ одати бор. Кўп ўқишда менга тенглашолмайди-ю, лекин саргузашт китоб деса, томдан ташлайди. Қачон папкасини очма, албатта, фантастик китоб бўлади. Чет тилиям жон-тани. Инглиз тили муаллимимиз уни ўғлидай кўради. Уйда немис, форс, испан тилларидаги луғатлар бор. У ана шу тилларни мустақил ўрганмоқчи. Мактабни битирса, разведкачи бўлармиш.

— Юборишмаса-чи?

— Билдирмай ўтиб кетаман. Резиденция тузиб олиб, ўзимизникилар билан алоқа ўрнатаман. Сен Артур Конан Дойлга ўхшаб катта ёзувчи бўлганимда мен ҳақимда китоблар ёзасан.

Унинг гапларини эшитиб, кулгимни зўрға босаман. Мендан ҳам хаёлпараст...

— Ўтиб бўпсан. Кинода кўрдингми, қуш бўлиб чегарадан ўтган жосусни қандай бошлаб қўлга туширишди.

Шунақа пайтларда у ишонмаётганимдан хафа бўларди. Лекин ҳозиргиси...

— Ҳали чет тилини ўрганмадинг...

Шердор катталардай ҳорғинлик билан бир қўлини елкамга қўйди.

— Яхши боласан-у, лекин одамнинг ичидагиларни сезмайсан. Сендан ёзувчи чиқиши қийин,— деди.

Донолигини... Искандар ака бўлиб кет-е!

— Разведкачи бўлмоқчи эдинг...

— Ҳозир разведкам чиқиб турибди-ю, сен...

— Ие, айниндингми?

Шердор ердан қуруқ шохча олиб, жаҳл билан синади.

— Чўлга кетяпман.

— Чўлга! Чўлда нима қиласан?

— ...

— Отанг, кет дедими?— бу савол оғзимдан беихтиёр чиқиб кетди.

Шердорнинг жаҳли чиқди. Қаловланиб қолдим. Она-жонимнинг «Уйламай сўйлаган, оғримай ўлар», дегани шу бўлса керак.

— Кет дермиш. Улиб боряпти-ю! Кўрсанг раҳминг келади. Юзлари яра-чақа, шаҳарлиги ҳайдагандан бери кўчама-кўча сандироқлаб юрган экан. Тунов кун келганда онам уйга киритмаган эди. Кеча тагин келди. Яна ҳайдади. Ҳайдади-ю, онам ўзи тун бўйи инграб чиқди. Эрталаб молларни подага қўшай деб оғилга кирсак, у таппига буланиб, ўша ерда ётибди. Ўзини билмайди. Уқчийди, қон қусади.

— Кейин-чи? Яна ҳайдадингларми?

— Ҳайдаб бўлармиди... энам докторга юборди.

— Доктор нима деди, тузалармикан?

— Борганим йўқ! Бормайман!

Шердор бирдан бурилиб, девор тагидан кета бошлади. Юрагим «шув» этиб кетди.

— Тўхта, Шердор, кетма, жон жўра, кетма,— ялиндим орқасидан бориб.— Кетсанг онанг нима қилади, Шердор...

Кейинги гапларим унга таъсир қилдим, ҳар қалай, тўхтади.

— Юр, мактабга борайлик. Кеч бўлқетди.— У қи-

мирламади.— Еки даштга чиқиб кетамизми, а? Мени ҳам мактабга боргим йўқ.— Шердордан яна садо чиқмади. Қарори қатъий кўринди. Унга қўшилиб кетворсам-чи? Юрардим бепоён чўлда яйраб...

— Бўпти, кетдик. Мен ҳам бораман.

— Қаёққа?

— Қаёққанг нимаси, чўлга-да!

Бу таклифим Шердорни хурсанд қилади, дегандим. Аксинча, у яна тумтайиб олди. Тавба, бунга бир бало бўлганми?

— Ҳозир «кетаман» деган одам нега миқ этмайсан?

Шердор бир нимани айтишга қийналаётгандай жавдираб қаради, сўнг худди биров бўғаётгандай:

— Отам нима бўлади?— деди.

Боягина «отамни кўрарга кўзим йўқ», деб турган одамнинг гапига қаранг. «Ичинг ачир экан, бу ерда нима қилиб турибсан? Бормайсанми докторга. Еки ғуруринг йўл қўймаптими?»

— Ундай бўлса, мен докторга хабар бера қолай,— бу таклиф қаёқдан миямга келиб қолди-ю, қандай оғзимдан чиқиб кетганини билмай қолдим. Лекин соз бўлди. Шердор кўзимга шундай тикилдики... Севинганимдан:

— Мен кетдим,— деб юборибман.

Қишлоғимиз катта бўлмагани учун докторхона йўқ. Аммо аптека бор. Аптекада Жўрақул ака деган оёқлари лайлакниқдай узун, кўзидан шокосадай кўзойнак тушмайдиган киши ишлайди. Жўрақул ака ҳам даволайди, ҳам дори сотади. Яхши одам, «Вой, полвон-ей, шунгаям дарду ҳасратми,— дейди йўтал-пўтал бўлиб бориб қолсанг.— Ҳозир тойчоқдай гижинглатиб юборамиз». Жўрақул ака дўконини ҳозир очган бўлса керак, эндигина оқ халатини кияётган экан.

— Келинг, мухбир бола, келинг,— деди мени кўриб,— бурга тепдими дейман.

Шошилиб воқеани айтиб бердим.

— Шунақа дегин, оббо. Қон қусгани чатоқ экан-да.

Жўракул ака чамадончасига аллақандай дориларни жоғлади.

— Кетдик.

Шердорнинг отасини кўрмагандим. Одамларнинг гапларидан бадбашара, бир кўзли девдай бўлса керак деб ўйлардим. Йўқ, Ҳайит ака Шердордан бўйчанроқ, Шердордай қиррабурун, ботиқ кўзлари катта-катта, хушбичим киши экан. У азоб билан калта-калта йўталар, йўталганда танаси дир-дир титрар эди. Саодат хола ямоқ сочиқ билан дам-бадам унинг оғиз-бурнини, ёстиқни артади: холанинг қовоқлари шишиб, қизариб кетибди.

Ҳайит акага қараб туриб, бирдан отамни эсладим. «Отам ҳам... йўқ, йўқ! Менинг отам ҳеч қачон бизларни ташлаб кетмайди. Бунақа аҳволга тушмайди», Шердор бечорага жуда қийин.

Бу ерда тургани ортиқ чидолмадим. Дарвоза олдида Шердор турган экан. Индамай қўлидан маҳкам ушладим. Иккимиз жимгина уйдан узоқлашдик.

Юриб-юриб мактаб ёнига бориб қолибмиз. «Нима қилдик», дегандай Шердорга қарадим. У калласини сарфак-сарак қилди.

— Иккинчи соат — адабиёт. Бориш керак.

— Оёғим ҳеч тортмаяпти.

— Адабиётни ўтказамиз-да, «қуён» бўламиз. Қалай?

— Уни зўрламасам бўларкан... Синфга яқинлашишимиз билан болалар қуршаб олишди.

— Нега биринчи соатга келмадинглар? — бобиллаб кетди Аҳмад. — Сизларга сон кирадими, йўқми? Қачонгача синфимизни ёмон отлиқ қиласизлар?!

Бу дашномларга чидаса бўларди. Лекин тўсатдан айтилган бир оғиз гап ҳаммаёқни остин-устин қилиб юборди.

— Анови ташландиқни отаси келган! — мушукникидай ёқимсиз, ингичка товушнинг эгасини башарасига қарамай танидим: Ҳиммат! Этим жимирлаб кетди.

Шердор бир сакрашда Ҳимматнинг ёнида пайдо бўлди-ю, юз-кўзи аралаш тушира кетди. Ҳиммат додлаб юборди. Галалашиб уларни зўрға ажратдик. Ҳиммат «вой-вой» деганча отасининг буфетига қараб чопди...

Шердорни зўрға синфга олиб кирдик. Эндигина дарс бошланувди ҳамки, синфга ўглини олдига солиб, Хурсанд тулки кириб келди. Кўзларига қон қуюлган.

— Бу ер мактабми?!— эшикдан кира Искандар акага бўкирди у.— Бунни кўринг!— у Ҳимматни ўқитувчимиз томонга итариб юборди. Ҳеч гапдан хабари йўқ Искандар ака бир қўлида латта, бир қўлида бўр анграйиб қолди.

— Кўрдингизми бу итваччангизнинг қилган ишини!

— Хурсанд ака, ким урибди Ҳимматжонни?— ниҳоят тилга кирди Искандар ака.— Бу ерда, болаларнинг олдида шовқин солиш...

— Бўлмаса қаерга борай?

— Илтимос...

— Кўрсатиб қўяман бунақа зўравонга!— У парталар оралаб Шердор томон бораётганди, кутилмаганда Шердор сиёҳдонни олди-ю, унинг башарасига отди. Агар сиёҳдон доскага тегиб чил-чил синмаганда...

Шердор синфдан ўқдай отилиб чиқиб кетди.

Искандар ака Хурсанд акани юпатмоқчи бўлганди, у:

— Сеням осиш керак!— деди ва эшикка қараб ҳайқирди:— Шошмай тур, бир таъзирингни бермасам, сен ҳаромини!— Хурсанд ака полни синдиргудек гурсиллатиб чиқиб кетди. Искандар ака ҳам унинг орқасидан эргашди.

Синфга пашша учса эшитилгудек жимлик чўкди...

Шердор шу кетганча қайтмади. Дарсдан сўнг портфелини олиб, уларникига бордим. Саодат хола ўчоқ бошида энкайиб, катта тоғорада қурут эзаётган экан.

— Шердор кўринмайди?

— Ҳали мактабдан келгани йўқ. Нима, бирга эмас-
мидингләр?

— Э-э, тўгарагим бор девди-я,— деб портфелини ор-
қамга яширдим. Юрагим шувиллаб кетди: «Кетиб қол-
гани»

Очиқ деразадан узук-узук, дардчил йўтал эшитил-
ди. Кетмоқчи бўлганимни кўрган Саодат хола:

— Қуртова қилипман, ичиб кетмайсанми?— деди
меҳрибонлик билан.— Духтурлар ошқозонга даво бў-
лади, дейишади.

— Зарур ишим бор эди,— деб кўчага чиқдим. Наҳот-
ки кетиб қолган бўлса? Балки Девона бобоникидадир.
Мол тезаклари эзгиланиб ётган кўчадан бобоникига
жўнадим. Лекин бобонинг дарвозаси қулф эди. Бошим
қотиб қолди.

27 май, 197... йил

Дарсдан чиқиб амакимникига бордим. Кеча жияним
Азизратни шифохонага олиб кетишган экан. Онам «Бал-
нисада қолибдими, йўқми, билиб кел», деб тайинлаган-
ли.

Негалигини билмайман-у, амакимни унча ёқтирмай-
ман. Уқитувчи-ю, бирор марта газета ўқиганини кўрган
эмасман. Уйимизга келса: «Фалончи колхозчи бўла ту-
риб бунча даромад қилади. Кунбўйи жавраганимиз
билан...» деб нолигани-нолиган. Болаларигаям қара-
майди. Жиянларимнинг мактабда кийиб юрган кийим-
ларига қараб, мен уялиб кетаман. Йиртиқ-ямоқ, кир-
чир...

Амаким дарвозахонада эшагини аравадан чиқара-
ётган экан. Эғнида товонигача тушиб турган узун кўй-
лак, бошида дуррача, оёғида кавушсиз эски маҳси.
Кўйлак ҳам, рўмол ҳам тамаки ширасидан кўмирдай қо-
райиб кетган. Икковлашиб аравадаги тамакини бўшат-
гач, уйга кирдик. Супурилмаган, ифлос супада жиян-
ларим бир-бирини йиғлатиб, шовқин-сурон кўтаришар,

бодринг пуштасида яланғоч оёқчаларини кериб, кўйлагини тепага кўтариб олган кенжатой эса алланима деб бақириб йиғларди. Қоп-қора пашшалар болакайнинг оёқларига, кир юзларига очофатдай ёпишар, келинойим эса ўчоқ бошида ҳеч нимани эшитмаётгандай нимадир пишираётганди.

Шу пайт эшикдан холамнинг шаҳарда ишлайдиган ўғли Рашид бўлам кириб келди. У супага чиқиши билан жиянларим бараварига бўламга қараб чопишди. Бирпасда Рашид бўламнинг ҳаммаёғи чанг-чунг бўлиб кетди.

Амаким кийимларини алмаштириб қелди. Улар уёқ-буёқдан гаплашишди. Мен жимгина қулоқ солиб ўтирдим.

— Айтгандай, Анзират касалхонада эмиш, нима қилди?— сўради суҳбат орасида бўлам.

Амаким атрофимизда пилдираб юрган болаларига маъюс термилди.

— Врачлар ўпкаси касалланган деяпти,— деди кейин.— Келин ойнинг ҳали билмайди. Бир-икки ҳафтадан кейин келади, деб овутиб юрибман.

— Олдинроқ дўхтирга олиб бормабсиз-да,— деди бўлам.

— Қаёқдан билибмиз, дейсан. Йўталарди, иситмаси чиқарди-ю, яна ўйнаб кетаверарди.

— Йўталса, иситмаласа... Пул-пул деб... мановилар ҳам бир балога гирифтор бўлмасайди ҳали. Мактабдан ойлик олсангиз, колхоз минглаб бераётган бўлса! Яна нима етмайди сизга. Болаларниям ўйласангиз-чи, бундоқ?— Бўламнинг бу гапларидан ичимда қувониб кетдим. «Бопланг, бўлажон, боплайверинг!».

— Мактаб эмиш. Сен нимани билардинг?— амаким пиёладаги совиб қолган чойни зарда билан сепиб юборди.— Ҳозир подачим биздан обрўли.

Келинойимнинг қўли энди ишдан бўшади шекилли, келиб бўлам билан бошқатдан сўраша бошлади.

— Яхши юрибсизми, ука. Келин тузукми, ола кемапсиз-да. Биз ишдан ортиб боролмасак. Бу кишининг аҳволи бу. Анзиратниям касал қип қўйдик...— Келинойимнинг кўзларида ёш ғилтиллади.

— Буларингни нарироқ ол. Гапни гапга қўшмаяпти,— деди амаким хотинининг юзига қарамай.

Келинойим жиянларимни эргаштириб, нари кетди.

— Қишлоқда тўйлар ҳаддан ташқари дабдабали бўлиб кетяпти,— ўзига гапиргандай тўнғиллади амаким.— Мана, яқинда Хурсанд ака тўй қилди. Фақат жонлиқнинг ўзидан иккита новвос, тўртта қўй сўйди...

Идоранинг ёнидан ўтаётганимда биров чақиргандай бўлди. Мундоқ қарасам, автобус бекатида Амирий папирос чекиб турибди.

Югуриб олдига бордим. Салом бердим. Кўришдик. Амирий қўлимни маҳкам қисди.

— Шунча чақираман, қарамайсан. Нима, биздан тоза... хафа бўлдингми?— деди Амирий кулиб.— Редакцияга бормай қўйдинг. Хат-хабар юбориш ҳам эсингдан чиқиб кетдим, дейман.— Амирийнинг кайфияти чоғ эди. Уқишимни, нималар ёзаётганимни суриштирди.

— Айтгандай, ҳув кўчирмакаш ўртоқни нима қилдиларинг?— деб сўради гап орасида.

— Сборда муҳокама қилдик. Қўлига ручка ушламайдиган бўлди.

— Тўғри қилибсизлар. Қаттиқ жазолаш керак унақаларни. Тўрт-бешта бола бизга хабар юбориб турипти. Мактабларингда мухбирлар пости ташкил этсакми, деб ўйлаямиз. Пост тузилгандан кейин қизиққан болаларга аста-секин мақола ёзишда нималарга эътибор бериш кераклиги ҳақида суҳбатлар ўтказамиз. Қалай? Ҳа, айтгандай, сенга битта топшириқ бор. Қишлоқларингда Олим бобо деган киши бор, биласанми?

— Олим бобо... Олим... Э, девона бобоми? Ҳамма ганийди у чолни. Ҳалиги,— бармоғимни чаккамга тираб айлантирдим,— тентак чол-да.

— Йўғ-е! Олим бобо тентакми?

— Ғирт жинни. Қилиб юрган ишини эшитсангиз, кулавериб қотиб қоласиз. Узоқ йили ўзига гўр кавлатиб, олдига чинор эккан. Чинор тўртгами, бешгами кирди, чол бўлса ҳали отдай. Энг кулгилиси буёқда: Девона бобо ҳар куни гўрига кириб, бирпас-бирпас мизғиб олармиш.

— Сен Олим бобони билмас экансан,— деди у жиддий тортиб.— У киши Қатта Фарғона каналини қуришда Фарҳоддай донг таратган. Уч йил урушда немислар билан жанг қилган, паҳлавондай тўрт ўғли ана шу урушда ҳалок бўлган.

Кўзимни қаёққа опқочишни билмай қолдим.

— Ана шунақа гаплар, укам. Сену биз жуда кўп нарсалардан беҳабармиз.— Амирий шундан сўнг яқинда Украинанинг Борисовка деган қишлоғига боргани, у ерда Олим бобонинг катта ўғли Азим акага ўрнатилган ёдгорлик монументи борлигини гапириб берди. Борисовкалик қизил изтопарлар Амирийга Азим аканинг қишлоқни озод қилишда кўрсатган жасоратлари ҳақида ҳикоя қилувчи фотоальбом кўрсатишибди.

— Олим отанинг ўзиям урушда кўп ишлар қилган,— давом этди Амирий.— Лекин кейинчалик ҳужжатларини йўқотиб қўйган. Баъзи кишилар одамдан бир энлик қоғозни афзал кўришади. Шундай одамни пенсияга чиқаришда ёш боладай сарсон-саргардон қилишди-я. Ҳатто, биттаси: «Бобой, тўрингиздан гўрингиз яқин, пенсияни бошингизга урасизми?» дебди бобога. Олим бобо бўлса пенсия пулини боғчага беради... Қисқаси, отахоннинг ҳаётини, ўғилларининг ҳаётини яхшилаб ўрганишимиз керак. Шу вазифани сенга топширсакми, дегандим. Уртоқларинг билан уйига боринглар, мактабга таклиф қилинглар. Борсанглар, отахон беҳад хурсанд бўлади.

Шу пайт олисдан автобус кўринди. Амирий мен билан хайрлашди. Автобус юриб кетгандан сўнг Хурсанд

тулки ҳақидаги мақолани сўрамаганимга афсусландим. Э, аттанг, эсга келмаганини қаранг. Олим бобо билан бўлиб... Девона бобо деб юрсак ҳақиқий қаҳрамон экан-ку. Ҳозироқ бобоникига бораман.

Бобоникига шошилиб боряпман-у, гоҳ Амирийнинг сўзлари, гоҳ отамнинг Олим бобо ҳақидаги ҳикоялари эсимга тушади. Отам Олим бобонинг бир ишини кўп гапирарди.

Кулларнинг бирида, қишлоқдагиларнинг биттаси мазор ёнидан ўтаётса, Олим бобо яктаги барини белбоғига қистириб, лой тепаётганмиш.

— Ҳа, бобой, иморат ташвишими?— дебди ишшайиб ҳалиги киши. Шунда чол:

— Бу қишлоқдагилар оёқ ости бўлиб кетди. Атрофини ўраб қўймасам бўлмайди,— деб мазоротга ишора қилибди.

Бу воқеа ҳаш-паш дегунча қишлоқдагиларнинг қулоғига етибди. Одамлар оёққа туришибди. Ҳашар қилиб, қабристоннинг теварағига пахса девор уришибди... Хотини ўлгандан кейин, кампиримга яқинроқ турай, деб Олим бобо кўпинча мазордаги пастқам ҳужрада яшаркан. Қўрқмаганини... урушни кўргани учун ҳам кўрқмас экан-да...

Олим бобонинг бўёғи ўчган дарвозаси қия очиқ, лекин уйда ҳеч ким йўқ эди. Олим бобоникига энди кирганим учун дарвозадан ҳатлаб оғзим очилиб қолди. Ҳовли ям-яшил боғ. Ҳосилини кўтаролмай шоҳлари ерга тегай-тегай, деб эгилиб турган оқ олмалар кумушдай товланади. Ишқомда қоп-қора даройи узумлар осилиб турибди. «Шунча мевани бир ўзи қандай еркин-а? Еки мева-чеваларни ҳам боғчага берармикин?... Бобонинг ўзи қаердайкин? Қабристонга кетганмикин?»

... Дарвозани ёпиб, кўчага чиқдим. Қабристонга борсаммикин? У ерда бўлмаса-чи? Яхшиси, эртага яна келаман.

28 май, 197... йил

Икки кунки, Шердордан дарак йўқ. Ҳамма оёққа турган. Ҳатто... «таъзирингни бермасамми» деб жириллаган Хурсанд тулки ҳам қоп-қора терга ботиб, Шердорларникига бўзчининг мокисидай физ-физ қатнайди.

Мен унинг чўлга кетиб қолганига шубҳаланмасам ҳам, уларникига қатнашни канда қилганим йўқ. Тағин ким билади, дейсиз...

Шомга яқин яна Шердорларникига бордим.

— Жўрангдан хат олдик,— деди Саодат хола қувончини ҳам, қайғусини ҳам англаб бўлмайдиган қилиб,— тушуниб бўлмайди. Мана.

Хатни ўқиб ҳайрон қолдим. «Онажон, мени қарғанг. Қидирманг. Икки-уч кундан кейин бораман. Шердор». Шу холос.

Қайсар-ей, чўлга жўнаворибди-да!

Очиқ турган деразадан дардчил йўтал эшитилди.

— Шу айбдор ҳаммасига,— деди Саодат хола хомуш. Кейин:— Келганинг яхши бўлди, болам. Шердоримни кўргандай бўлдим. Бирпас ўтиргин. Қайнатма шўрва қилаётувдим. Ичиб кетасан,— деди.

Шўрва мазали бўлган экан. Уйга кеч қайтдим. Юрагимга қил сиғмайди. Не паллагача юлдузларга тикилиб ётдим. «Сизлар биласиз-ку, унинг қаердалигини?— дейман юлдузларга қараб.— Айтинг, уйига келсин. Саодат хола адоий тамом бўлди. Мен ҳам соғиниб кетдим».

Олисдаги юлдузлар «сабр қил, сабр қил» деб, кўз қисгандай бўлади.

29 май, 197... йил

Ишинг бир чаппа кетса, кетавераркан. Эрталаб турсак, боқувдаги қора новвосимиз йўқ. Қишлоқда мол ўғриси пайдо бўлибди, деган миш-мишлар юргани учун кўрқиб кетдим. «Бизникиниям ўғирлаб кетишган бўлса-я...»

Отам жойндан турибоқ новвосни излаб кетибди.

— Сен булбулсой тарафларни қараб кел,— деди онам.— Зора ўша ёққа кетган бўлса, бўшалиб.

Булбулсой — қишлоғимизга туташ тўғнинг этагидаги икки қир оралиғи. Чолларнинг айтишича, бурунги замонларда сойдаги сув туяни оқизаркан. Ҳозир қатра сув йўқ. Лекин ҳамма у ерни сой дейди. Сой ортидаги бодомзор исмалоғу ялпизларнинг кони. Биз баҳорда исмалоқ, ялпиз, қўзиқорин тергани кўп чиқамиз. Мен исмалоқ теришни яхши кўраман. Укам икковимиз челақ-челақ исмалоқ терамиз. Онам исмалоқ сомсани тандирдан узгунча гирдикапалак бўлганимиз-бўлган...

Қирга чиқишим билан биров чақиргандай бўлди. Қулоғимга эшитилгандир, деб аввал эътибор бермадим. Овоз яна, бу гал аниқроқ эшитилди:

— Илҳо-о-м!

Қарасам, сой ёқалаб Шердор югуриб келяпти. Кўзимга ишонмадим. Наҳотки, Шердор! Еки кўзимга... йўқ-йўқ, унинг ўзи!

— Шердор дўстим!

Икковимиз қучоқлашиб, ўтлар устига думалаб кетдик.

— Узингмисан! Қаёқларда юрибсан? Бирам соғиндимки...

— Сўрама. Биласанми, мен мол ўғриларини топдим...

— Нима?

— Ҳа. Ўзим кўрдим. Мозорда.— Шердор тутила-тутила гапира кетди.— Уйдан кетганимдан бери Олим бобо билан биргаман. Олим бобони биласан-ку, мозорнинг қоровули, зўр чол.

— Ҳўш, кейин-чи, кейин?

— Хуллас, ярим кечасими, саҳардами, ташқарига чиққим келди. Деворнинг орқасига ўтаётиб, қабрлар оралаб кетаётган шарпаларни кўриб қолдим. Юрагим орқамга тортиб кетди. Мозорда ажиналар бўлади, деб кўп эшитгандим-да, шарпалар сигирми, ҳўкизми етак-

лаб кетаётгандай эди. Гойиб бўлишгунча қимирламай қараб турдим. Бир кўнглим кўрганларимни Олим бо-бога айтай ҳам дедим, яна иккиландим. Балки кўзимга кўрингандир. Не паллагача уйқум келмади. Қишлоққа мол ўғриси оралаганини эслаб, миямга ҳар хил гаплар келди. Эрталаб шарпалар юрган томонга бордим. Қабрлар орасида туёқ излари.

— Демак...

— Ҳа, ўғрилар. Улар, менимча, молларни ўғирлаб, ўша ерда нимталашса керак. Тинч, ҳеч ким кўрмайди, дейишади-да.

— Кетдик! Участкавойга бориб айтамиз!— дедим ҳовлиқиб.

— Йўқ. Бу масалада ҳовлиқиш кетмайди. Аввал ўшалар чиндан ҳам ўғриларми, ўғри бўлса, кимлар, билиш керак,— деди Шердор шошилмай.

— Бундан чиқди, шарпаларинг: «Шердорвой, ўғри биз бўламиз. Мана, олдингизга келдик. Оборинг милисага», дегунча индамаслик керак экан-да.

— Унақа деганим йўқ-ку, ўзимиз борамиз,— деди Шердор ранжиб.

— Қаерга?

— Мозорга. Ўша ерда бир-икки кун кузатсак, ҳаммаси равшан бўлади.

Бу гапдан юрагим шиғиллаб кетди. Қўрққанимни Шердор ҳам сезди, шекилли:

— Бориш мажбуриймас,— деди устимдан кулгандай.

— Гап қўрқишда эмас, лекин бундан бирор маъни чиқармикин?— дедим сир бой бергим келмай.

— Чиқади. Хўш, нима дейсан, борасанми ёки...

— Бўпти, розима.

Шердор билан келишганимиздай, шомга яқин эски тегирымонда учрашдик. У бетоқат бўлиб турган экан.

— Келмайсан, деб кетмоқчи бўлаётувдим. Юр, тезроқ бориб, пастқамроқ ерга бекиниб олишимиз керак.

Ҳали мозорга узоғ-у, юрак дукиллайди. «Ажиналар бўлса-я. Бормайман, десаммикин... Шердор нима деб ўйлайди. Бўлганича бўлди».

Қабристон сув қуйгандек жимжит. Қоровулхонанинг кулчадай ойнасида хира ёруғ милтиллайди.

Қабристон деворининг нураган жойига қўйилган шох-шаббаларга тегмай, девордан ошдик. Мозорнинг бу томони қўрқинчли экан. Қишлоқ мутлақо кўринмайди. Уни ўроқдай янги ойнанинг жонсиз шуъласида узун-қисқа кўланка ташлаб турган қабрлар тўсиб турарди. Нариги тараф анҳор. Анҳордан кейин осмонга бўй чўзган тоқ-қача бирорта уй йўқ.

Қабрлар оралаб бир оз юргандан кейин, бир чуқурга кириб яшириндик. Биз яширинган жой қабристоннинг энг баланд қисмида бўлгани учун атрофни кузатса бўларди. Қандайдир қушнинг ваҳимали овози эшитилди.

— Бойўғли,— тушунтирди Шердор.

Узоқ вақт иккимиздан ҳам садо чиқмади. Бойўғли аллақандай даҳшатдан хабар бераётгандай яна сайради. Баттар ваҳимага туша бошладим. Қабрлар қимирлаб ёрилаётгандай, мурдалар оппоқ кафанларини судраганча зоология кабинетига склетникига ўхшаган тишларини иржайтириб, устимизга бостириб келаётгандай... Кўзларимни чирт юмиб олдим. Қанча вақт ўтди, билмайман. Бир пайт Шердор биқинимга туртиб:

— Кўряпсанми?— деди.

Кўзимни очсам, иккитамни, учтами шарпа қабристон оралаб тўғри биз томон келяпти. «Сезиб қолишган бўлса-я, ўлдик. Ҳозир келади-ю, икковимизниям... Улигимизни ҳеч ким тополмайди». Кўзларимни яна юмиб олдим. Гўё кўзимни юмсам, ҳеч ким теголмайдигандай...

— Қара, Илҳом, нима қилишяпти?— Шердорнинг овози олисдан келаётгандай зўрга эшитилди.

Бояги шарпалар битта қабрни кавлашарди. Шу чоқ бир нима қарсиллаб кетди.

— Секинроқ, тош бор девдим-ку, гов калла!— деган

бўғиқ овоз эшитилди. Бу овознинг дўриллаши аллакимни эслатгандай бўлди. Ким бўлиши мумкин?

— Улар нима қилишяпти?— шивирладим Шердорнинг қулоғига.

— Кўрмисан! Тилла тиш эшон бобонинг қабрини очишяпти-ку!

— Очиб... нима қилади?

— Мен қайдан билай.

Муздай бир нарса бошимдан товонимгача сизиб ўтгандай бўлди.

Худди шу пайт:

— Ҳей, мусулмонлар, нима қиляпсизлар?— деган товуш эшитилди. Энкайиб эшонбобонинг қабрини тимда-лаётган шарпалар сапчиб тушишди. Нарироқда яна бир шарпа уларга яқинлашиб келарди. Шарпанинг қаердан келиб қолганини у ердагилар ҳам, биз ҳам пайқамай қолгандик.

— Олим бобо, сиз...

— Ҳаромилар! Янги қабрлар нега бошқача бўлиб қолади, дес...

Олим бобонинг гапи бўғзида қолди. Шарпалар чолга ташланишди. Бир нарса хира ой шуъласида ожиз ялтираб кетди. Кимдир «иҳ» деб йиқилди.

— Қайси гўрдан пайдо бўлди бу ҳайвон?— хириллади бирови.— Эшонни ёнига тиқинглар. Ҳаммаси илгаригидай бўлсин! Из қолмасин!

Шердорнинг қўлини маҳкам ушлаб олдим. У дир-дир титрарди. Кейин нима бўлганини билмайман. Икковимиз ғужанак бўлиб, чуқурга ётиб олдик. Орадан қанча вақт ўтгани номаълум. Ҳушимга келсам, Шердор чуқурнинг зах деворига қанишиб, пиқ-пиқ йиғлаяпти. Шарпалардан асар йўқ.

— Шердор, юр, кетайлик,— дедим қўрқа-писа.

Икковимиз титраб-қалтираб чуқурдан чиқдик. Қабристондан чиқаётганимизда бойўғли яна сайради..

30 май, 197... йил

Уйғонсам, сомонхонада ётибман. Эшик тирқишидан оппоқ нур тушиб турибди. Аввал нега бу ерда ётибман, деб ҳайрон бўлдим. Кейин тунги воқеалар эсимга тушди-ю, сакраб туриб кетдим. Шердор қани? У ёнимда эди-ку! Мозордан бирга чиқдик. Кейин бу ерга... Нега уйғамас, бу ерга, сомонхонага келдик? Ёки, ростдан ҳам ажиналар чалиб...

— Шердор! — жон ҳолатда кўчага отилдим. Қаёққа чопяпман? Уйгами, Шердорларникигами, мазоргами? И-е, одамлар ана у ерда нега уймалашиб турибди? Бу дарвоза Ҳимматларники эмасми?

— Қаранглар, Илҳом келяпти! — овоз осмондан келяптими, ердан чиқяптими, англолмасдим. Одамлар гувиллаб менга қараб чопишди. Кўрқиб кетганимдан қочиб кетгим улгуролмай қолдим. Аллакнинг забардаст қўли маҳкам қучоқлаб олди. Кейин одамлар бирин-кетин қучоқлаб, ўпа бошлашди. «Яша, қойил!» деб осмонга отишди. Бошим гир-гир айланиб кетди. Ола-ғовурда одамлар орасидан йиғлаб менга талпинаётган онамга кўзим тушди. Ўзимни онажонимнинг қучоғига отдим. Онам мени бағрига босиб, юзим-кўзим демай, чўлп-чўлп ўпа бошлади. Кўзларимдан тирқираб ёш чиқиб кетди.

...Шердор пешинларга яқин ёнбошига «милиция» деб ёзилган сариқ машинада мактаб ҳовлисига кириб келди. Ёнида битта милиционер ва жигаранг кўйлакли барваста киши. Мен синфимиз деразасидан Шердорни кўрдиму, унга қараб чопдим. У менга. Бир-биримизни қучоқлаб олдик.

...Сомонхонага кирганимиздан кейин, палакат босиб, ухлаб қолибман. Шердор бўлса бирпасдан кейин ҳушини йиғиб олибди-да, идорага чопибди. Районга телефон қилибди. Бунга қарангки, тунги шарпалар Хурсанд тулки ва унинг шериклари экан. Қабристоннинг тоғ тара-

фидаги ертўлада ўғирлаган қорамолларини нимталаб сотишаркан.

Шу кунни мактабимиз спорт майдончасида тантанали йиғилиш бўлди. Йиғилишда райондан келган киши Шердор иккимизга ички ишлар бўлимнинг фахрий ёрлиғини топширди. Йиғилишда қатнашган район комсомол комитетининг секретари эса Шердор иккимиз Москва ва Ленинградни томоша қилиб келиш учун бепул путёвка билан тақдирланганимизни айтди. Кимдир «ур-ра» деб юборди. Ҳаяжондан қулоқларим чиппа битиб қолди.

20 июнь, 197... йил

Ҳозир каникул. Акам шаҳарда. Институтнинг сирғи бўлимига кириш учун имтиҳон топширгани кетган. Болаларнинг кўпчилиги лагерларда дам олишяпти. Биз августда Шердор билан Москва ва Ленинградга борамиз. Унгача... Унгача ўқишимни тузатиб олишим керак. Шунинг учун дўстларим ёрдамида аниқ фанларни ўрганялман. Ўртоқларим ўқитувчиларга ўхшаб ҳар кун бир соат мен билан шуғулланишади. Уйга берилган топшириқларни текшириб кўришади. Хато жойларини тузатишади. Тушунтиришади. Дарс охирида яна уйга вазифа беришади. Бунинг сабаби бор.

...Хурсанд тулки воқеасидан кейин районимиз газетасида Амирийнинг «Икки изқувар ва тўрт очкўз» деган фельетони чиқди. Газетанинг шу сонида Шердор иккимизнинг суратимиз ҳам босиб чиқарилган эди. Ўзимиз ҳақимиздаги мақолани ўқиб, теримга сиғмай кетдим.

Амирий ёзган фельетон редакцияга ёзган Хурсанд тулки ҳақидаги ҳув ўша фельетоним билан бошланарди. Кейин Тўрахўжаев деган райпишеторг ревизорнинг порахўрлиги, Хурсанд тулкининг қилмишлари, у бошлиқ ўғрилар тўдасининг кирдикорлари очиб ташланган эди.

Фельетонни ўқиб, семириб юрган эдим, яна директори-миз чақираётганини айтишди. Борсам, Амирий. У эшикдан киришим билан қўлимни маҳкам қисди:

— Илҳомжонни сал бўлмаса ёлғончига чиқариб қўювдик, домла,— деди кейин директоримизга қараб,— порахўр ревизорнинг хатига ишониб денг...— Амирий ўшандаги воқеаларнинг ҳаммасини бир бошдан Мурод Мўминовичга гапириб берди. Гап орасида мени кўкларга кўтариб мақтади.— Оббо, Илҳомжон-ей, буёғини ро-са боплаган экансанлар-да. Қойилман, яша!

Қувончдан теримга сизмай ўтирувдим, тўсатдан Мурод Мўминович:

— Илҳомжоннинг ҳамма иши зўр-у, ўқиши чатоқда,— деб қолса бўладими. Меҳмоннинг олдида шунча обрў бир пул бўлди. Шу пайтда ер ёрилса, жон-жон деб кириб кетардим. Мурод Мўминович ҳамма гапни шу кунга йиғиб юрган экан шекилли, шундан кейин ҳам индамай қўя қолмади.

— Адабиётдан бошқасини фан демайди. Апча-мулча манманлигим бор. Лекин энди хатоларни тузатса керак. Шундайми?

«Бундан кўра ётқизволиб, қорнимга тепмайсизми, домлажон!»

— Биз Илҳомжонни мухбирлар постига раҳбар қилмоқчийди-гу, буёғи қандай бўлди?

— Унақада биз билан ҳам гаплашмай қўярмикин дейман,— деб кулди Мурод Мўминович.— Лекин, ростини айтганда, ҳаракат қилса, ҳамма иш қўлидан келади. Биз қарши эмасмиз.

Мурод Мўминовичнинг хонасидан чиққанимиздан сўнг, Амирий:

— Сендан буни кутмовдим, Илҳомжон,— деди мендан хафа бўлган бир оҳангда.— Журналист камтар, одамларнинг қалбига йўл топадиган бўлиши керак. Манманлик ёмон иллат. Адабиётдан бошқа фанга қизиқмаслигининг ундан баттар. Дунёдаги барча касблар,

кашфиётлар бўйича етарли билимга эга бўлмаган одамдан ҳеч қачон яхши журналист чиқмайди,— Амирий гапларим қандай таъсир қиляпти, дегандай менга қаради, сўнг давом этди.— Масалан, сенга физика ёки математика лабораториясида яратилаётган кашфиёт ҳақида очерк ёзиш топширилди, дейлик. Сен эса бу фанлардан ҳалигидайсан. Нима бўлади? Йўқ, Илҳомбой, бу қилиғинг сенга ҳали кўп панд беради. Гап шу. Хатойингни тузатасан. Йўқса, ёмон хафалашиб қоламиз.

Уйланиб қолдим. Шунча обрў қозонганингдан кейин ҳам ўша дардисар фанларни билмасанг, қийин экан-да. Амирийки шундай деяптими...

Бунинг устига синф мажлисида яна танқид қилинди.

— Бешинчи синфгача қандай яхши ўқирдинг. Ҳамма сенга эргашарди. Энди-чи, бир пайтлар ўзинг шаталка олган Холмат ҳам сендан ўзиб кетди,— деди синф раҳбари Оллаберди ака.

Оллаберди аканинг кейинги сўзлари суяк-суягимдан ўтиб кетди. «Кимсан, мендай изқувар ва ёзувчи одамга Холматни пеш қилишяпти...» Ишонсангиз, бир неча кунгача ухлолмадим. Ярим тунда аллакимнинг қаҳқаҳаси уйғотиб юборди. Турсам, ҳеч ким йўқ. Кўз юмишим билан яна ўша қаҳқаҳа: ҳиндуларга ўхшаб юзларига ола-була бўёқ суриб олган бола қўлларини бигиз қилиб мени кўрсатади. Бир тўда болалар қорнини чангаллаб кулади...

«Шошма, Илҳом,— дедим ўзимга.— Наҳотки сен шунчалар кулгига қолсанг? Наҳотки, Холматчалик эмассан? Ўзингни кимлигингни бир кўрсатиб қўймайсанми уларга?! Қарор шу. Ҳаммани доғда қолдирмасам, Илҳом отимни бошқа қўяман».

Лекин тан олиш керакки, қойил қилиш осон эмас экан. Утинхонада ётган симкаравотни артиб-тозалаб олма остига опчиқдим. Ёнимда математика, физика, хи-

мия дарсликлари... Онам ҳайрон, отам «шунингдан одам чиқадиёв», деб хурсанд. Китобларнинг барисини варақлаб чиқдим. Қалламга алиф кирган бўлса, ҳар нима бўлай! Икс, игриклар кўзим олдида пир-пир учади-ю, миянинг ёнгинасидан ғизиллаб ўтиб кетади. «Нима қилиш керак? Аҳмаднинг олдига борсамми? Онам: «Эгилган бошни қилич кесмас», дейдилар. Аммо-лекин букчайиб боришимни кўрса, боши осмонга етаров... Бориш қочмас, аввал ўзим кўрай...» Яна китобга тикиламан. Яна бояги ҳол: аллақандай тенгламалар кўзим олдида жимир-жимир қилади. Э, борсин-е! Китобни ёпиб, кўзимни юмаман. «Шердор нима қилаётган экан-а?»— чалғитаман ўзимни. Айтгандай, Шердорнинг отаси кетиб қолди. Онаси фермадан келса: «Мени кечиринглар, болаларим. Сизларга оталик қилолмадим. Сизларнинг кўзингизга қараб яшолмаяпман. Мен ота деган номга муносиб эмасман. Сизлардан битта-ю битта илтимосим — онангизни — Саодатни гапини иккита қилманглар. Дунёда бундай ҳалол, меҳрибон она йўқ», деган хат қолдирибди-ю, ғойиб бўлибди. Қаёққа кетганини ҳеч ким билмайди.

Яна китобни очаман. Қалламга ҳеч бало кирмайди. Яхшиси, Олим бобо ҳақида дoston ёзаман. Дoston!

...Ана, алп қоматли жангчи Олим Содиқов граната тишлаб, тепаликка томон ўрмалаб кетяпти. Тепада пулемёт бетиним тириллаб, атрофга жаладай ўқ ёғдиrhoқда. Олим бобо беш-олти қадам қолганда гранатани ажал уясига улоқтирди. Улоқтирди-ю, ўзи ҳам ерга йиқилди. Қудратли «ура!» садолари еру кўкни тутди... Ярадор Содиқов душман қўлида... Содиқов соқчини ўлдириб ўрмонга — партизанлар томон қочмоқда... Кутилмаган тасодиф: жангчи Содиқов ўғли сержант Азим Содиқов билан учрашди! Ота-бола бир-бирининг дийдо-рига тўймайди, партизанлар қувонч билан уларга термилишади. Яна жанг, яна айрилиқ... Бу воқеаларни худди жангчи Содиқов билан ёнма-ён жанг қилаётган-

дай аниқ-тиниқ тасаввур қиламан. Ҳатто, жанг майдонидан анқиётган порох ҳиди ва чанг-тўзондан нафасим қайтаётгандек бўлади. Қўлимга ручка ушлагандан кейин эса фикрларим ўз-ўзидан бошқа томонга оғиб кетади. «Наҳотки, мен шунчалар қолоқ ўқувчиман!» Яна китобни қўлга оламан. Бўлмайди. Яна ёзмоқчи бўламан, лекин... Лекин ёзаман! Бугун бўлмаса эртага, эрта бўлмаса, индин, қачон бўлмасин, Олим бобо ҳақида, у кишининг мард ўғиллари ҳақида, албатта, ёзаман! Ҳозир... ҳозир ўқишим керак. Анавилар олдида юзим ёруғ бўлсин, кейин... Охири бўлмади. Аҳмадга бош эгиб боришга тўғри келди. Мендай одамнинг ёрдам сўраб боргани Аҳмад тугул бошқаларниям эритиб юборди. Улар гина-адоватни унутиб: «Илҳомга ёрдам бериш керак, унинг зеҳни жуда ўткир, бирпасда ҳаммадан ўзиб кетади», деб хушомад қилишди. Робия ҳам мен билан гаплашди. Санамгул кулиб қўйди. Фақат Ҳимматнинг қовоғи очилмади. Болалар мен билан яраш-яраш қилаётганида синфдан чиқиб кетди.

Ўртоқларим шу куниеқ мени шатакка олиш планини ишлаб чиқишди. Математикадан Аҳмад, физикадан Кенжа, геометриядан Гулнора билан Гулсум ёрдам берадиган бўлишди. Синфдошларим билан менинг ўртамда узилган дўстлик иплари шу тариқа қайта боғланди. Улар шу кунданок менга ёрдам бера бошлашди. Мен ҳам астойдил ҳаракат қилдим. Утилган темаларни такрорлаб чиқдим. Натижада, сўнгги чоракда тўрт фандан «беш» чиқди.

— Илҳом қайта туғиляпти,— деди синф раҳбаримиз ҳазиллашиб.

Болалар кулишди. Аммо бу ҳазилда жон бор: мен хатоларимни тушуниб, ўқитувчимиз айтгандай, дўстларим ёрдамида қайта туғиляпман. Мақсадим янги ўқув йили бошлангунча аълочиларга етиб олиш.

...Укаларим супада ухлашяпти, икки қадамча нарида ётган Олапар каравотим ҳар гижирлаганда бошини

бир кўтаради-да, яна кулча бўлган илондай калласини
биқинига тиқиб олади.

Осмонга тикиламан. Юлдузлар худди олма шохла-
рига тегиб тургандай... Ана, менинг юлдузим. Япроққа
қўниб турган кумуш капалакка ўхшайди. Шердор, Са-
намгул, Аҳмад, Меҳри, Кенжа, Холмат, Гулнора, Ро-
бия — ҳаммаси юлдузимнинг атрофини қуршаб олиш-
ган. Юлдузларга қарасам, дилимда ширин туйғулар
қайнайди.

Бугун дунёда
Мендан зиёда
Бахтиёр инсон
Йўқдир, онажон.
Кенжавой, Аҳмад,
Холмат ва Шердор.
Дўстлар, бахтимга
Сиз борки, мен бор.
Бирингиз қошим,
Бирингиз кўзсиз.
Осмонимдаги
Ёрқин юлдуз Сиз!

Шеър ёзгим келяпти...

БАЛАНД ТОГЛАР ОСТИДА

I

— Хе-хе-хей! Э-э-й...

Кутилмаганда янграган бу ҳайқириқ даралар, баланд чўққилар орасида акс-садо берди. Пастда, сойликнинг аллақаерида, худди унга жавоб бергандай чўпоннинг ити ҳуриди. Арчазорда ширин туш кўриб ухлаётган қушлар ҳам дув этиб осмону фалакка кўтарилди.

Ут босган ёлғизоёқ сўқмоқда хомуш кетаётган Тўрақул ҳайқириқни эшитиб, тўхтади. Узоқда, чўчитилган қушлар гала-гала бўлиб айланаётган арчазор орасидан бир қора отилиб чиқди. Тўрақул бурни ерга теккудай бўлиб ўрмалаб келаётган болани таниб, ҳайрон қолди: «Раҳматилла?... Нима қилиб юрибди? Бунча ҳовлиқмаса?»

— Тўрақул, ўзингмисан? Хайрият-е. Тополмайман деб жуда қўрқувдим,— деди етиб келгач Раҳматилла,— бир яхшилик қил, ёрдам бер, жон жўра...

— Нима деяпсан? Тушунтириброқ гапирсанг-чи,— баттар ажабланди Тўрақул.

— Менга Музқоянинг йўлини кўрсат. Қолган гапни кейин айтаман.

— Музқояни?

— Ҳа. Сен тоғ гулини ўша ердан опкелгансан, тўғрими?

— Ҳа, опкелганман. Лекин тоғ гули ҳозир боғимизда бор-ку.

— Бор эди. Энди йўқ. Кимдир синдирибди. Оқшом синдириб кетибди...

— Синдирибди? Нега энди синдирибди?— кутилмаган нохуш хабардан Тўрақулнинг овози ўзгариб кетди.— Ким?

— Кимлигини билганимда-ку... Ҳайдар бўлса, менга бақиради. Сен айбдорсан. Сен навбатчи эдинг. Топасан, ернинг остидан, осмоннинг устидан бўлса ҳам топасан, дейди.

— Тўғри-да! Сен бўлмай, Ҳайдар айбдор бўлсинми?— деди Тўрақул жаҳли чиққанидан бўғилиб.— Навбатчимидинг, қара-да. Кўрпа-тўшак қилиб ётиб олмайсанми боғда? Неча марта айтдиг-а...— Тўрақул яна нимадир деб аламдан чиқмоқчи эди, Раҳматилла гапиргани қўймади.

— Кўрсатасанми, йўқми?

Тўрақул сал шаштидан тушди.

— Нима, сен ростдан ҳам Музқояга бормоқчимисан? Ҳозир-а? Шу аҳволда, ҳеч нарсасиз-а? У ерга икки кундаям бориб бўлмайди-ку!

— Менга деса, ўн кун кетмайдими? Йўлни кўрсат.

— Эсинг жойидами. Ўзим ҳам адашиб бориб қолгандим у ерга. Гул опкелармиш. Жа кутиб турган экан,

да сени? Менга тасодифан бир учраб қолувди-да, ўшанда...

— Кўрсатмайсанми? Бўпти. Бари бир бораман. Сен топган нарсани мен ҳам топаман. Қўрқма, адашадиган аҳмоқ йўқ.

— Қилғиликни қип қўйиб, жириллашини-чи?.. Топиб бўлсан. Нима, сенга у қирда очилиб ётган қизғалдоқ-мидики югуриб бориб бир қучоғини териб келасан.

— Кўрасан!— Раҳматилла жаҳл билан тепага қараб юрди. У тепа орқасида кўздан ғойиб бўлгунча, Тўрақул жойидан қимирламади. Кейин уйқудан уйғонгандай орқасидан чопди. Қачонлардир қоядан думалаб тушган томдай харсанг ёнида унга етиб олди. Олдинга ўтиб, йўлини тўсди.

— Чиниминан Музқоягами? Сендан сўраярман?

— Ишинг нима? Қоч!— Раҳматилла Тўрақулни итариб юборди. Тўрақул тиззалаб қолди. Лекин тезда ўзини ўнглаб, яна Раҳматилланинг йўлини тўсди.

— Раҳматилла, жўражон, ундай қилма,— энди унга ялина бошлади Тўрақул.— У ер жудаям олис, жудаям совуқ. Қишда қор кўчишини биласанми? Тошлар юмалаб, йўлларни тўсиб қўйган бўлса, нима қиласан?

Раҳматилла бу гапларни эшитгиси келмай, қоқилиб-сурилиб олға интилаверди.

— Бўпти,— деди уни қайтаришга кўзи етмаган Тўрақул,— кўп шошма. Ўзим кўрсатаман.

Раҳматилла ишонқирамай тўхтади.

— Фақат, аввал орқанга қайтиб, иссиқроқ кийим кийиб кел.

— Ҳеч қаёққа бормайман.

— Ўжарлик қилма. Музлаб қоласан уёқда.

— Ўлсам ҳам майли,— деди Раҳматилла ва олдинга интилди. Нима дейишини билмай гарансиб қолган Тўрақул унинг орқасидан эргашиб кетаверди.

Улар бораётган ёлғизоёқ йўл Лангар дарага етганда типпа-тик турган айиқдай катта тош ёнида иккига

ажралди; ўнгдагиси Чинордара, Қирққиздара, Девдара орқали тўппа-тўғри Музқояга олиб борарди. Чапдагиси — Гулдарага. Тўрақул Гулдарага равоч, лола тергани кўп борган.

Раҳматилла Айиқтош олдида ўннга бурилди.

Тўрақул ичида: «Шу ерда, албатта, адашади», деб келаётган эди. Раҳматилла тўғри йўлга тушганини кўрганидан сўнг, чуқур хўрсиниб, поилож яна олдинга ўтиб олди.

— Бўпти, ўзингдан кўр,— деди у қовоғини уюб.— Агар совқотдим, ёки чарчадим десанг...

Иккови жимгина қияламасига юқорига ўрлаб кетишди. Тўрақул биринчи марта тоққа чиқаётгани йўқ; нима кераклигини билади. Ҳозир ҳам оёғидаги силовсин терисидан тикилган енгил ва чидамли чориққа, сарғиш комбинезон шим ва костюми устидан кийиб олган нимча пўстинига, елкасига осиб олган сафар халтасига қараган киши уни альпинистдан ажратиши қийин. Раҳматилла эса фақат кўйлак-шимда. Шу аҳволда Музқояга боришини тасаввур қилиш жуда кулгили. Бироқ ҳозир унга «қайт» деб кўр-чи...

Бир соатлардан сўнг катта арча кўринди. Болалар баҳор пайтлари бу ерга равоч, лола, кийик ўт тергани кўп чиқишган. Раҳматилла бир марта отаси билан Қирққиз дарага ҳам борган эди. Улар арча олдида ўтириб бир оз нафасни ростлаб олишди. Узоқда Қирққиз тошлари кўриниб турарди. Табиат мўъжизаси билан бунёдга келган бу тошлар олисдан қараган кишига худди суҳбатлашиб аста-аста юриб келаётган бир тўп қизларга ўхшайди. Даранинг икки томони қалин арча билан қопланган. Дара охирида айланаси бир неча қулоч келадиган баҳайбат харсанг бор. Болалар харсангга етиб келишганда бутунлай ҳолдан тойган эдилар. Дам олиш учун харсангтош пойидаги тошсупага ўтиришди.

Тўрақул халтасидан нон, туршак, бир бўлак қову-

рилган гўшт, тухум олди. Унда олмос тигли пичоқ бор эди. Гўштан икки япроқ кесиб, қолганини яна жойига солиб қўйди.

— Қоринни тўйдириб олмасак, йиқилиб қоладиганга ўхшайман. Ке, қани, олдик.

Раҳматилланинг қорни жуда очқаган бўлса ҳам, сир бой бергиси келмай, сайр этаётган Қирққиз тошларига қараб тураверди.

Тўрақул дўстининг енгидан тортди:

— Сен ҳадеб тумшаявермай еб ол. Лекин оз-оздан емасак кейин қийин бўладиганга ўхшайди. Мен ўзимга икки-уч кунга етадиган қилиб олувдим. Ҳозирча икковимизгаям етади. Уёғи бир гап бўлар.

Раҳматилла бир тишлам нонни оғзига солиб, чайнай бошлади. Ҳозир қишлоқда ёз, бу ерга эса баҳор энди-гина қадам қўйгандай эди: қияликларни қоплаган қоқигуллар юлдуз парчаларидай ялтирайди, қорли чўққилар орасидан югуриб пастга тушиб келаётган жилғаларнинг бўйида чучмомалар япроқ ёзмоқда. Қуёшнинг олтинранг титроқ нурлари кўзни қамаштиргудай ярқирайди. Арчазордан қушларнинг сайроқи овози эшитилади, атроф-теварақда эса гоҳ қуёш нурида товланиб, гоҳ соя-салқинда кўздан ғойиб бўлиб катта-катта қанотлари сариқ капалаклар учиб юрибди..

— Чиройли, а?— деди Тўрақул кавшаниб.— Бултур оқсойлик Али бобо деган чўпон шу ерда қизик воқеани айтиб берувди. Сен ит билан илоннинг дўст бўлишига ишонасанми?

— Йўқ. Нимайди?

— Мен ҳам ишонмасдим. Лекин Али бобонинг гапидан кейин ҳайрон қолдим. Али бобонинг Олапар деган ити ҳар кун маълум вақтда ғойиб бўлиб қоларкан. Бобо кунлардан бирида итнинг орқасидан кузатиб бориб, ғалати воқеанинг устидан чиқиб қолибди. Ит йўғонлиги билан илон билан ўйнашиб турган эмиш. Ит оёқларини кўтариб илонни гоҳ ерга босар, гоҳ юқорига

отармиш. Илон ҳам итга эркаланиб суйкаланар, унинг бўйнига ўралиб, «қучоқлаб» оларкан.

Али бобо кўрганларини акасига айтиб берибди. Акаси бир нарсани эслагандай: «Олапар кичиклигида кун иссиқ пайтларда катта бир дарахтнинг қавагига кириб ётарди. Бир куни сенга ўхшаб унинг барра юнгли бўйнида кичкинагина илон ухлаб ётганини кўргандим. Балки, бу ўша илондир», — дебди.

Али бобо Олапар билан илонни яна бир неча марта бирга «ўйнашаётгани»ни кўрибди.

— Ростданми? Бундан чиқди, илон ҳам дўстликни биларкан-да?

— Тоғу тошлар орасида юраверсанг, бунақа воқеаларни кўп эшитасан. Сенга яна бир нарса кўрсатайми? Қараб тур, ҳозир шу харсангни тебратаман.

— Ол-а!

— Ишонмайсан-а? Қара. Ҳозир кўрасан.

Тўрақул сакраб туриб елкасини баҳайбат харсангга тиради. Унинг бу чираниши тоғни ағдармоқчи бўлаётган қумурсқага ўхшарди. Раҳматилла пиқиллаб кулган жойида оғзи очилганча қотиб қолди: тош аста-аста тебранаётган эди!

Кўрқиб кетганидан Раҳматилла сапчиб ўрнидан туриб, ўзини четга олди. Тош худди устига ағдарилиб тushаётгандай эди.

— Ишондим. Қимирлатма. Ҳозир ағанаб кетади! — деди титраб.

— Қўрқма, ағанамайди, — деди Тўрақул тиржайиб елкасидаги чангларни қоқаркан, — Али бобонинг айтишига қараганда, бу тош минг йилдан буён шу ҳолда турармиш. Хўш, бунинг сабаби нимада? Билмайсан. Билмайсан-а? Мана, эшит: дарага турли томондан эсан шамол ҳар хил заррачаларни олиб келиб, тўғри шу тошга уради. Қор, ёмғир сувлари ҳам тагини каламушдай емиргани-емирган. Таянч майдони етарлича бўлмагани учун уни бир киши қимирлатиши мумкин. Тушундинг?

ми? Энди йўлга тушамиз. Қоронғи тушмай Девдарадан ўтиб олишимиз керак, бўлмаса ётишга жой тополмай қийналамиз. Яна икковимизниям бўри еб қўймасин. Девдарада бўри бор-а, эшитганмисан?

Раҳматилла унинг гапи ҳазилми, чинми, эътибор бермади. У тезроқ Музқояга етиб олишни ўйларди.

— Бугун Музқояга борамизми?

— Эрта пешинда борсак ҳам жон де.

Улар йўлга тушишди. «Тўрақул бало, тоғни беш қўлдай билади,— ўйларди Раҳматилла,— гулни топиб, Искандарни бир қойил қолдирсайдик». Раҳматилланинг чопгиси, бақириб қўшиқ айтгиси келарди. У ўтлар орасида тўнкарилиб ётган тунука идишни бир тепди. Идиш даранглаб тошга урилди. Олдинда кетаётган Тўрақул бориб идишни қўлига олди: бўш консерва банкиси. Қаёқдан келиб қолдийкин?..

— Ичида тилла бораканми, мунча тикилиб қолдинг?

— Буни топганимиз яхши бўлди,— деди Тўрақул тўрвасини ерга қўйиб.— Юр, қорағатга тўлдириб оламиз, ҳали керак бўлади.

— Қўйсанг-чи, ҳозир мева терадиган пайтми?

— Айни пайти-да. Девдаранинг нарёғида тошдан бошқа нарса топиб бўпсан.

Раҳматилла ноилж кўнди. Тоғ қияликларида кўкка бўй чўзган арчалар, эгилиб турган буталар оралаб қорағат теришга киришдилар. Тўрақул буталар тагида мушукдек шарпасиз юрар, меваларни қўллари ва ҳатто лаблари билан узиб оларди. Қорағат ширасига беланган садафдай оппоқ тишлари бир зумда кўмир чайнагандай қоп-қора рангга бўялди. Идиш мевага тўлди. Тўрақул уни авайлаб тўрвасига жойлади.

— Мана бу ишимиз зўр бўлди,— деди у лабларини артаркан,— энди бемалол жўнайверсак бўлади.

Яшил арчалару бодомзорлар орқада қолди. Энди қалашиб ётган тошлардан бошқа диққатни тортадиган ҳеч нарса кўзга ташланмасди.

Кечга яқин пичоқ билан кесгандай тик қояга етиб келишди. Қоя тубига аллақадан гувиллаб тушаётган шаршара тўлқинлари ботаётган қуёш нурида қизғиш тусда товланар, сувга қарасанг, юрагингни ваҳима босарди.

— Хув анави сўқмоқдан ўтишимиз керак,— деди Тўрақул қоянинг қоқ белидаги тошларни қучоқлаб, зўрга юрса бўладиган йўлни кўрсатиб.

— Шу ердан ўтсак, йўлимиз икки ҳисса қисқаради. Ботинкангнинг ипини яхшилаб боғлаб ол. Юрганда пастга қарама, бошинг айланиб кетиши мумкин. Кетдик.

Раҳматилланинг кўнглига ғулғула тушди. «Бошқа йўл йўқми», деб сўрамоқчи ҳам бўлди-ю, Тўрақул қўрқоқ экансан, демасин деб тилини тийди.

Тўрақул тошларни қучоқлаб секин-аста илгариледи. Раҳматилла ҳам оёқ остини пайпаслаб қадам босганча орқасидан бораверди. Ҳадемай қўллари толиқа бошлади. Тўхтаб бўлмасди. Тўхташ — ютқазидан бошқа гап эмас. Утириб, қўл-оёғингнинг чигилини ёза олмаганидан кейин... аксинча, тўхтасанг, оғирлигинг ошиб, толиқини баттар зўраяди. Бир марта Раҳматилла шошиб қолиб, омонат тошни босиб олди. Гош сирғалиб бориб бошқасига урилди. Пастда тошларнинг гулдираши олис-олисларда акс-садо берди.

— Кўзингга қарамайсанми?— дея бақириб юборди Тўрақул.— Аввал босиб кўриб, кейин оёқ қўй, дедимку!— унинг юзлари тердан қорайиб кетганди. Орқасидаги юки ҳозир пастга тортиб кетадигандай эди.— Қаердадир, шу ўртада ғор бўлиши керак. Лекин қани у?

Тоғни тун пардаси қоплай бошлаган, ҳеч нимани ажратиб бўлмасди. Пастда шаршаранинг ваҳимали гувиллаши эшитилади. Атрофда гунг, қар тошлардан бошқа... Кутилмаганда Тўрақулнинг кўзи ён томонда ўпқондай қорайиб турган жойга тушди.

— Топдим! Ғор.

Ғорға биринчи бўлиб Тўрақул, кейин Раҳматилла чиқди. Икковининг бармоқлари ҳам шилиниб қонаб кетган, Раҳматилланинг эса тошчалар кириб кетган тиззалари шилинган, кафтлари чўғдай қизиб ачишарди. Улар гувиллаётган дарага, қорайиб турган учи ўткир тошларга, ўзлари ўтиб келган томонга тикилганча анчагача сўзсиз ўтиришди. Кейин бир-бирига қараб кутилмаганда кулиб юборишди.

— Тунни шу ерда ўтказамиз. Хавфсиз,— деди Тўрақул атрофни кўздан кечириб. Улар турган жой ғордан кўра кўпроқ дала шийпониға ўхшарди. Фақат устунлари йўқ, ҳаммаёғи қўнғир тошлардан эди бу «шийпон». Рўпарада, даранинг уёғида, улкан қоялар қорайиб кўринар, қоронғилик қуюқлашган сайин шаршаранинг шовқини янада баланд ва қўрқинчлироқ эшитиларди.

— Утин топилгандами, гуриллатиб бир гулхан ёқсак, зўр иш бўларди-да,— деди Тўрақул.— Худди кинолардагидай баланд қоянинг қоқ ўртасида олов гуриллаб турса...

— Дара ёмон гувилларкан.

— Кўниккунингча шунақа бўлади. Кейин билинмай кетади.

— Бу ерда илгари ётганмисан?

— Ҳа. Бу — иккинчиси. Биринчи марта адашиб кеп қолувдим. Роса қўрққанман ўшанда. «Қуш ҳам учиб келолмайди-ку, нимадан қўрқасан», деб ўзимга-ўзим далда бераман. Қаёқда, ҳамма нарса кўзимга деу ажинага ўхшаб кўринаверади. Бақириб одамларни чақирай десам, кўриб турибсан. Шунақа қилиб, қўрқиб-қалтираб, охири ухлаб қолибман. Айтгандай, Раҳмат, доққа кетганимни қаёқдан билдинг?

— Уйларингга бораётиб йўлда Назарни кўриб қолдим. У қир томонга кетаётганингни кўрган экан. Ўзингчи, нега бир ҳафтадан буён боққа бормайсан?

Тўрақул хўрсинди. Унинг хўрсинишини ўзича тушунган Раҳматилла:

— Отанг ҳалиям урадими?— деди раҳмдиллик билан.

— Ичиб келса, аямайди. Шу уйдан бутунлай қочиб кетай дейман-у, онамга ачинаман. Кун бермайди у онамга.

— Онангниям урадими?

— Ҳм... Кўп уради... Кеча кечқурун уйга қамаб олди. Мен уларнинг жанжалига ҳеч қачон аралашмасдим. Онам қўймасди. «Бизлар бугун жанжаллашсак, эртага яна ярашиб кетаверамиз», дерди. Кеча онамнинг войвойлашига чидаб туrolмадим. Кирдим. Қарасам, сочидан бураб... Кейин отамни итариб юбордим. Мастлиги учунми, ағанаб тушди. У ўзини ўнглаб олгунча, мен қочдим. «Ўлдираман» деб хўп сўкинди. Ҳеч нима қилолмайди. Сири очилиб қолишидан қўрқади.

— Сир? Қанақа сир?

— Зирага ўт аралаштириб сотади. Шивитни биласан-у, шуни зирага қўшиб буғлайди. Қайнагандан кейин зиранинг ҳиди ўтга уннаб қолади. Кейин қарабсанки...

— Шивитни ким териб келади?

— Ким-ким... Албатта мен-да. Нима қилай? Зира кам. Шивит бўлса Гулдарада тўлиб-тошиб ётибди.

— Йўқ, десанг бўлмайдими?

— Йўқ деганга қўйса-ку... Яқинда Тбилисидан бир ошнаси келиши керак. Шунгача ўн беш кило тўплайсан, деган. Онам индамаса ўзим билардим-а...

— Онанг нимага бунча қўрқади, а?

— Нимагамиш... Сени отанг ҳам онангни ҳар кун калтаклаб ураверсин-чи, нимагалигини ўшанда биласан.

— Мени отам унақамас.

— Шунинг учун ҳам сен бу гапларга тушунмайсан, Э-э, бунақа гапларни қўй. Кел, яхшиси, ухлайлик. Эр-тага кўп юриш керак.

Иккиси тўрваннинг икки томонига бош қўйиб, чўзи-

лишди. Раҳматилла кўзини юмиши билан баҳайбат девлар таппа босадигандай сира ухлолмади. Бир ёқдан тиззаси, қўлларининг ачиши... Тўрақул билан гаплашиб, ваҳима ва оғриқни унутгиси келар, лекин ухлаб қолган деб, гап қотишга ботинолмасди. Аслида эса Тўрақул ҳам уйғоқ эди. У ёлғиз қолган пайтларида Раҳматиллага ўхшаб ваҳимали нарсаларни эмас, энг қувончли воқеаларни, яхши кўрган одамларини эсларди. Ҳозир ҳам у Қарши бобосини ўйлаб ётибди. Бу чолни Тўрақул жонидан ортиқ яхши кўради. «Пешонамга ота тугул, бобо ҳам битмаган экан-да», деб ўкинади. Унга чолнинг меҳрибонлиги, доимо болалар билан чақчақлашиб юриши, «фалон жойга кетдик», деса «кетдик» деб кетавериши ёқади.

II

...Қарши бобо ҳар қанча ҳурматга арзийди. Агар бирон кун уйда қамалиб ётса далани соғиниб қолади. Тонг ҳавосини далада симирмаса жон ришталаридаги чигиллик ёзилмай, қони увишиб, руҳи тушиб кетаётгандай туюлаверади. Дала ҳавоси димоғига урилиши билан кўнглидаги хижиллик офтоб тафтида эриган қировдай ҳовурга айланиб кетади. Дилини тиниқ туйғулар ёритади. Кўзларида ҳавас нури учқунланиб, пешанасидаги ажинлар силлиқлангандай бўлади. Бунинг боисини изоҳлаш қийин-у, лекин бобо далани кўрганда дардини унутади, очин-тўқинлиги хаёлидан чиқиб кетади. Бир кун дала ҳавосига тўёлмай қолса борми, юраги сиқилиб гўдакдай арзимаган нарсадан ранжиб, неваралари билан ёнжиллашаверади. Бу ҳол баҳор бойчечаси гунча ёзгунча давом этарди. Яхшиямки, ўқувчилар тажриба участкаси ташкил этишиб уйдагиларниям, чолниям кўнгли тинчиди. Бир йилдан буён бобо болалар билан овора. Баъзан қиш кунлари ҳам далага чиқиб кетади, қор кечиб болаларга алланималарни ту-

шунтиради. Баҳор сепини ёйиши билан кўч-кўрониини аравага ортиб, боққа — болалар ёнига кўчиб келади. Эски боғ билан янги боғ оралиғидаги сарҳовуз бўйига чайла қуриб, қишни ўша ерда қарши олади.

Қарши бобонинг чайласи билан болаларнинг сўри-си ўртаси 20—25 қадам ҳам чиқмайди. Тўрақул баъзан ҳазиллашиб бобони ўзларининг баланд сўриларига олиб чиқмоқчи бўлади. Шунда бобо:

— Игитлигимда Аҳмад қўрбошини қувиб қоплон сакролмайдиغان Илондарадан ҳатлаб ўтиб кетганман. Энди қариб қолдим. Бўлмаса яккамохов бўлиб, бир ўзим чайлада ўтирармидим,— дейди ўкиниб.

— Бобо, пенсиядасиз, жўраларингизга ўхшаб уйда ўтирсангиз бўлмайдимиз?— чолнинг тилини қичитади Тўрақул.

Бобо шунақа пайтларда ёш боладай кўнгли чўкиб, хафа бўлиб қолади.

— Сизларга оғирлигим тушаётгани йўғу... Уйда нима бор менга? Белимда ҳали куч-қувват бўлса, ҳасса тутмасам. Боғ тилини, ер тилини биладиган менга ўхшаш қариялар сизларга ҳали кўп керак бўлади. Менга ҳеч нима керак эмас: азонда туриб, боғни бир айланиб келсам, ер ўчоқда чой қайнатиб ичсам, ў-ў, бунинг гаштига нима етсин.

Чол ерни яхши кўради.

Тўрақул ҳовуз бўйида Қарши бобонинг тонг қучогида ором олаётган боғларга маҳлиё бўлиб турганини кўп кузатган. Ҳатто бобонинг ер билан гаплашганини ҳам эшитган. Ҳа, бобо далалар билан гаплашади, баҳс-лашади, ҳар хил топшириқлар беради. Бу ерларнинг қитиғи қаерда, дарди қаерда, беш қўлдай аён-да у кишига. Эҳ-ҳе, қанча вақт кетди забонсиз замин билан тиллаш-гунча. Етмиш беш йилнинг саратони энтикиб-энтикиб ўтиб кетди. Бу атрофда Қарши бобонинг пешона тери томмаган жой қолмади ҳисоб. Ниёзбойнинг эшигида хизматкор бўлган отаси омов қўшса оёқларинг хўкиз, от

етаклади, ток кесса навдасидан ушлаб турди, тош фонус кўтариб экинларга сув таради. Э, айтган билан ало бўлмайди у пайтларнинг дардли қўшиғи. Инқилобдан сўнг колхозга кирди. Ўзи фахрланиб айтганидай, туғилганида ота-онаси «боғбон бўлсин» деб ҳусайни сўрдиргани учунми боғбон бўлди. Ота-бобоси остона ҳатлаб қишлоқдан чиқмаган бу одам бир неча марта Москвага борди, кўкси ордену медалларга тўлди. Одамлар бўлса Ғўссой шинилари, мусалласу кишмишлари ҳақида тилидан бол томиб гапирар эдилар... Кейин аллақердан тамаки келди-ю, Қарши бобонинг дунёси остин-устин бўлиб кетди. Одамлар даромади зўр экан деб, ўзларини тамакига уришди. Боғлардан олинадиган ҳосил камайиб кетди. Буюм камдек, айрим бригадаларда мевазору узумзорлар бузилиб, ўрнига тамаки экилди. Ана шунда бобони кимдир ҳақоратлаётгандек бўлди. Ғазоби тошиб, оппоқ калта соқолигача титраб кетди. Беш-олти болани етаклаб, тўғри раиснинг олдига кирди. Улар орасида Тўрақул ҳам бор эди.

— Айтган гапларингиз жуда тўғри, ота,— деди раис бобонинг сўзини мулоҳаза қиларкан.— Биз ҳақиқатан ҳам боққа кам эътибор беряпмиз. Тамаки хўжаликларгаям, колхозгаям катта фойда келтиряпти. Қолаверса, колхозимиздаги боғларнинг ҳаммаси эски, янгиларини бунёд этиш учун эса ер йўқ, сув йўқ, энг муҳими, одам йўқ, одам!— раис шу сўзларни айтаркан, сиз етаклаб юрган манави чурвақалар билан иш битадимми, дегандай Тўрақул ва унинг ўртоқларига қараб бош чайқаб қўйди.

— Гулдурсойда қадимдан бўзлаб ётган қанча ер бор,— бўш келмади бобо ҳам.— Уша ерга сен сув чиқариб бер, раис болам. Одамни мен топаман.

— Қаердан топасиз, ота, қаердан?

— Мактабдан опкеламан...

— Э, қизиқ экансиз-ку. Бола билан...

— Хўп дея қол, ўғлим. Отанг раҳматлик билан роса партизанлик қилганмиз, қалин ошна эдик...

— Буёғини биламан,— кулди.— Лекин болалар...

— Сен дейман, раис ўғлим, бу болаларни билмайдиганга ўхшайсан. Нақ ўт-олов. Ўзимизнинг болалар-да. Сенга айтган гапни аввал улар билан пишитиб олганман. Манави пучуқлар ўшаларнинг вакили, кўнглингни тўқ қилавер уёғидан. Уруш даврида қўш қўшиб бугдой ўрганда сен ҳам она сути оғзидан кетмаган гўдак эдинг-да...

Хуллас чол ғалаба қозонди. Раис Гулдурсойга Каналдан насос билан сув чиқарадиган, бобо ишчи кучи топадиган бўлди.

Ҳадемай бўм-бўш ётган Гулдурсойда бульдозер гуриллади. Болалар дардан чиқиб тўғри шу томонга югуришар, кун ботгунча астойдил меҳнат қилишарди.

Меҳнат зое кетмади...

— Тўрақул, ухляяпсанми?— секингина сўради Раҳматилла.

— Йўқ. Қарши бобони ўйлаб ётибман.

Раҳматилла «пиқ» этиб кулиб юборди.

— Нега куласан?

— Мен ҳам Қарши бобони эслаб ётувдим, шунга. Бир куни-чи, эски боғ ёнида бобонинг овозини эшитиб қолдим. Ёнбошлав олиб бировга дўқ қияпти: «Келгуси йил бир юз қирқдан берамиз, эшитдингми, оқсоқол? Бултурги майнавозчиликни бас қил. Бир марта кўкинг билан кўзимизни алдаб, аравани қуруқ қайтарганинг етар. Яхшики, укаларинг бор экан. Айбингни ёпди. Бу йил ҳаммамиз бир ёқадан бош чиқариб тер тўкмасак, кўрадиганингни кўрасан-а мendan?» Кимга дўқ қияпти? Атрофга қарайман, ҳеч ким йўқ. Билсам, боғлар билан баҳслашаётган экан. Оқсоқол — эски боғ, укалари — янги боғлар экан...

Иккови ҳам кулиб юборди.

III

— Раҳматилла! Раҳмат, тур, кун ёйилиб кетибди! Жўнаш керак.

Улар тепага ялангликка чиқиб олгунча кечагидай чағир тошли сўқмоқдан эҳтиётлик билан юришди. Раҳматилланинг қўли шишиб кетган эди. Тошлар унинг кафтига чақир тикандай санчиларди. Тишини-тишига қўйиб зўрға чидади. Бунинг устига ҳавонинг совий бошлагани ҳам ҳар қадамда сезилаётган эди. Қуёш булутлар қаърига сингиб кетган, атрофни сезилар-сезилмас туман қоплаб турарди. Юриш хатарли, қор босган жарга бехосдан тушиб кетиш ҳеч гапмасди. Тоғда юриб анча тажриба орттирган Тўрақул қор ғовак бўлиб турган жойларни четлаб ўтарди. Бир жойда бирпас тўхтаб, дам олволишди. Иккинчи марта нафас ростлаш учун тўхтаганларида, Тўрақул совуқдан тиши такиллаб, лаблари кўкариб кетган дўстига нимчасини ечиб берди.

— Ўзинг-чи, совқотмайсанми...

— Костюмим қалин, ол, кийвол.

Яна бир оз юришгандан кейин оёқ кийимлар ҳам алмаштирилди.

— Туфлингни ечиб менга бер,— деди дўстининг аҳволига чидолмаган Тўрақул.— Мени пайтавам бор, иссиқ.

Раҳматилла бир чориққа, бир жиққа ҳўл пояфза-лига қараб:

— Қайт, деганингда чошиб бориб алмаштириб келсам бўларкан-да,— деди афсус билан.

Тўрақул уни гап билан узиб-узиб олай деди-ю, яна раҳми келибми, аламини ичига ютди.

Чориқ кийганидан сўнг Раҳматилланинг юриши анча тезлашди. Лекин Тўрақулнинг оёғи музлаб қолаётгандай эди. Нам пайтавадан ўтиб, совуқ игнадай санчиларди.

Олдинда баланд қоя кўринди. Қоянинг тепасини қалин туман қоплаб олганди.

— Келдик,— деди Тўрақул ва қор орасида қорайиб кўриниб турган тошга ўтирди.— Шу қояни айланиб ўтсак, бўлди.

Қоя орти — қалин туман билан қопланган муз денгизи. Музликнинг баъзи ерлари офтобда кумушдай товланади. Ҳаво совуқ.

— Шу ўртада битта камар бўлиши керак,— деди Тўрақул атрофга аланглаб.— Уша ерда оёқни қуритиб оламиз.

Музлик ёқалаб юришди. Тўрақул адашмабди. Тошлар орасида кичкина камар бор экан. Камарнинг бир бурчида тош ўчоқ, бошида бир қучоқ ўтин. Утин намиқиб қолибди. Пуфлай-пуфлай охири олов ёқишди. Пой-афзалларини ечиб, оловга туттишди. Раҳматилланинг оёқлари қабариб, қонталаш бўлиб кетибди. Унинг тўпиғи зирқираб оғриб, тиззаси шишиб кетган эди. Тўрақул пайтавасини йиртиб, дўстининг тиззасини боғлаб қўйди.

— Раҳмат,— деди танасига иссиқ ўтиб, анча ўзига келган Раҳматилла.— Яхшиям, сен бор экансан. Бўлма-са...

Тўрақул индамай ўчоққа ўтин ташлади. Раҳматилла унинг оловга тикилиб турган чеҳрасига ҳавас билан термиллиб қолди. У кечадан буён Тўрақулни бошқатдан кашф этаётган эди. Тўрақулнинг тадбиркорлиги, чидамлилиги, кўп нарсаларни билиши Раҳматилланинг ҳавасини келтирар, унинг олдида ўзини ёш боладай сезиб ўнғайсизланар, аини пайтда дўстига бўлган ҳурмати ҳар қадамда ошиб борарди. «Бу тоғда Тўрақул билмайдиган нарса, Тўрақул бормаган ер йўқ,— деб ўйларди Раҳматилла.— Ҳатто, мана шу каваккаям илгари келган. Нимага келган экан-а? Зира ахтариб келганмикан десанг, бу тошу музларда бирор гиёҳнинг ўсишига шиконини қийин. Шунчаки томошага келган де-

санг...» Тўрақул кўзини оловдан узиб, Раҳматиллага жилмайиб қаради.

— Исиниб бўлдингми? Жўнайлик энди.

— Яна бирпасгина ўтирайлик,— деди қимирлагиси келмай Раҳматилла.— Жудаям яхши жой экан. Қачон топа қолувдинг?

— Нимани? Ҳа, буними, бултур, айиқ овлаб келувдик. Шодмон амаки билан.

— Айиқ дедингми?— қайта сўради Раҳматилла чўчиб.— Айиқ борми ҳали бу ерда?

Тўрақул кулимсиради:

— Бўлганда қандоқ. Панжаси оппоқ, ўзи қўнғир айиқлар яшайди бу ерларда. Биз биттасини отганмиз. Филдай эди-да ўзиям. Шодмон амаки уч марта отганидан кейин аранг йиқилган. Устингдаги нимча пўстин ўша айиқнинг терисидан.

— Йўғ-е!?

— Бу тоғда-чи, шу пайтгача ҳеч ким билмайдиган хазиначилар ҳам бор. Агар бировга гуллаб қўймасанг, сенга бир гап айтаман.

Раҳматилла қизиқиш билан Тўрақулга қараб қолди. Бу боладан ҳар нимани кутса бўлади.

Мана, бултурги воқеа: у битта турнанинг бўйнига хат боғлаб, учириб юборди. Беш-олти ойдан сўнг, Африкадан, Эдмон деган боладан хат келди. Турнанинг бўйнидаги хат Эдмонга тегибди. «Мен сен билан дўст бўламан, Тўрақул»,— дебди Эдмон. Эдмоннинг хати ҳозир мактаб пионерлар хонасида «Интернационал дўстлик бурчаги»да сақланыпти.

Тоғ-тошлар орасида Тўрақул ясаган сон-саноксиз инлар бор. Бу инларда қушлар маза қилиб яшайди. Тўрақул қишда ҳам инлардан хабар олиб туради. Унинг чет эллик болаларга доривор гиёҳлар юборишидан ҳам яқингача ўзию, почтачилардан бошқалар беҳабар эди.

У тоғдан гиёҳлар териб келарди-да, чиройли қутичага жойларди. Қутичага:

«Москва. Тинчлик комитетига. Вьетнамлик болаларга юборилсин. Ургутлик болалардан».

деб ёзиб қўярди.

Тўрақул тинчликни сақлаш комитетининг Фахрий ёрлиғи билан мукофотланганидан кейингина, бу «сирдан» бошқалар ҳам воқиф бўлишди. Тўрақулнинг иши тезда ўқувчилар орасида оммалашиб кетди. Энди бўлса Раҳматилланинг бутун вужуди қулоққа айланиб Тўрақулнинг оғзига термулиб турарди.

— Бунча чўздинг, айта қолмайсанми?— қистади тоқати тоқ бўлиб у.

— Мен қаерга юр десам, ўша ёққа борасан, шундайми?

— Бўпти, бораман,— ўйлаб ўтирмай рози бўлди Раҳматилла.

— Хазинани якка ўзим топмоқчи эдим-у... Ҳай, майли, бўлганича бўлди.— Тўрақул қўйнидан сарғимтир, ялтироқ қоғоз олиб, ўртоғига кўрсатди:

— Бунда нима ёзилганини биласанми?

Қоғозда араб имлосида ёзилган уч қатор сўз бор эди.

— Бунда: «Музли саҳро. Қўнғир айиқ. Аждар ғор остидаги кўлда»,— деб ёзилган. Совғонлик Мулла Очил бобо деган киши ўқиб берди.

Раҳматилла бари бир, ҳеч нимага тушуна олмади. Қоғозни қўлига олиб, айлантириб кўрди.

— Ҳали бу ҳаммаси эмас,— деди Тўрақул киссасидан яна бир варақ ялтироқ қоғоз чиқариб. Бу қоғоз ҳам олдингисидек сарғайиб кетган, аммо ушласанг, майин шилдирарди. Қоғознинг бир томонида хирароқ ғалати чизиқлар бор эди.

— Бу нима? Қаердан топдинг?

— Ажина ғордан топдим. Ғор олдидан ўтиб кетаёсам, бир гала чумчуқ чирқиллаб ётипти. Қарасам, йўғонлиги одамнинг сонидай келадиган олачипор илон ғор оғзидаги уяда ётган чумчуқларни битта-битта ютяпти. Бундай катта илонни биринчи кўришим. Узунлиги уч метрдан ошади. Терисидаги қўнғир холлар қуёш нурида ялт-ялт товланади. Тош отдим. Илон ғорга кириб кетди. Катта илон бор жойда хазина бўлади, деб эшитган эдим. Ут ёқиб, илон кирган тешикка тикдим. Илон чиқмади. Кейин, тешикни кавлаб кенгайтирдим. Кичкина кўза чиқди. Оғзи жуда маҳкамлаб беркитилган экан, тош билан уриб синдирдим. Қора матога ўралган мана шу қоғозлар чиқди. Тешикдан бошқа ҳеч вақо тополмадим. Мени қоғоздаги ёзув қизиқтириб қўйди. Музли саҳро дегани — чексиз музлик, қўнғир айиқ — тош. Мен буларни кўрганман. Энди Аждар ғорни топиш керак. Ғор ости кўл, кўл остида хазина бор.

Узини синфдағи энг зўр тарихчи деб юрган Раҳматиллани Тўрақулнинг фикрлари тамомила асир қилиб қўйган эди.

— Музли саҳро дегани, мана шу — ўзимиз турган жой эмасми?

— Ҳа. Лекин қўнғир айиққа ҳали узоқ. Гулни топгандан кейин Аждар ғорни излаймиз. Бўптими?

— Бўлмасам-чи! — деди Раҳматилла ҳовлиқиб. — Шундан-шунга келдикми, топмай кетмаймиз.

Улар қуриб қолган кийимларини кийиб, ўтти ўчиришди-да, яна гул қидириб кетишди.

Атроф туман. Қуёш кўринмайди. У ер-бу ерда қаққайган тошлар кўзга ташланади. Катта харсанг ёнидан ўтаётганларида бир тўда каклик какр-кукрлаб осмонга кўтарилди. Тўрақул эмаклаб харсанг устига чиқди. Атрофда на дарахт, на бута кўринарди. Ҳаммаёқни кулранг туман, кулранг тош ва муз ўраб олган. Бора-бора икковининг ҳам тинка-мадори қуриди. Шундай бўлса ҳам туз сепиб қўйгандай оппоқ тошлар устида

сирпана-сирпана роса кезишди. Раҳматилла бир неча марта мункиб, йиқилиб тушай деди. Бир марта тойғаниб кетганида Тўрақул суяб қолди. Охири бутунлай ҳолдан тойиб, яссироқ тошга ўтириб олди.

— Ортиқ юролмайман!— деди у кўзларини ярадор оҳуникидай мўлтиратиб.— Оёгимда жон қолмади. Раҳматилла оғзини қўли билан тўсиб калта-калта йўталди. Шилиниб кетган чап тиззасини туз сепгандай ачишиб азоб бераётган қўллари билан сийпади.

Музликнинг шу томони сал-пал манзарали эди. Нарироқда тошларни ёриб чиққан битта дарахт шохларини тубсиз жарга осилтириб турар, тошларнинг кунгай тарафи ҳам ҳар хил рангпар гиёҳлар билан қопланган эди.

— Тополмайдиганга ўхшаймиз,— деди Раҳматилла умидсизланиб, Тўрақул қовоғини очмай тўрвадан охирги бурда нон билан гўштни олди. Тенг иккига бўлиб бир бўлагини Раҳматиллага узатди. Раҳматилла нонни икки кавшашда лўқ эткизиб ютиб юборди-ю, лекин гўштни сақичдай узоқ чайнади.

Умидсизлик Тўрақулни ҳам ўз домига тортаётган эди. Унинг тахминича гул шу атрофда бўлиши керак. У илгари тоғ гулини шу ўртадан топган эди. Бир томондан кеч кириб келарди. Қоронғи тушиб қолмасидан, ҳеч бўлмаса, бирорта бошпана топши керак.

Тўрақул Раҳматиллани шу ерда қолдириб, ўзи тева-ракни текшириб келмоқчи бўлиб қўзғалди. Ёлғиз қолгач, Раҳматиллани ваҳима боса бошлади. Туман қоплаган музликдан филдай айиқ чиқиб келаётганга ўхшарди. У иңқиллаб аранг ўрнидан турди. Энди Тўрақулнинг орқасидан юраман деб турганида олисдан:

— Раҳматилла! Топдим! Ур-ре!— деган қувончли ҳайқириқ эшитилди. Раҳматилла товуш келган томонга чопди. У оғриқни унутган, тошдан-тошга сакраб югурар эди.

Кулранг тош яқинида гул, тоғ гули яшнаб турарди.

Қувончдан терисига сизмай кетган дуслар бир-бирини кучоқлаб ўйинга тушиб кетишди.

Гулни тошлар орасидан кавлаб олишгунча анча вақт ўтди. Улар ўзларини бахтиёр ҳисоблаб гулга термилиб турганларида музликнинг аллақасерида даҳшатли ўкирик эшитилди. Овоз ниманики эканини англаб улгурмасларидан, туман орасидан баҳайбат айиқ лапанглаб чиқиб келди. Айиқ ҳар замонда тўхтаб, тумшугини чўзиб ҳавони ҳидлар, музликлар оламини титратиб наъра тортарди.

— Қочдик!— деди Тўрақул.

Лекин юзлари қордай оқариб кетган Раҳматилла жойидан жилолмасди. Тўрақул уни қўлидан ушлаб судраб кетди. Ҳаммаёқ томдай-томдай харсанг, яширинадиган жой йўқ эди.

— Тамом. Улдик!— кутилмаганда йиглаб юборди Раҳматилла. Тўрақул ҳам кўрқиб кетган, қаёққа яширинишни билмасди... Айиқ эса туядай йўртиб, тобора яқинлашиб келарди. Яна беш-олти йўртса...

— А-а-а! Онажон! Қутқаринг! Онажон!— деб дод сола бошлади бугунлай эс-ҳушидан айрилган Раҳматилла. Тўрақул бўлса уни ҳамон судраб чопишга уринарди. Эпложмай, оёғи чалишиб, йиқилиб тушди. Жон ҳолатда, ёнидаги тошга суяниб турмоқчи бўлган жойида яна йиқилди. Тош нишабликда омонат турган эди, атрофни гулдиратиб пастга думалаб кетди. Тош кўчган жойда одам сизадиган тешик кўринди.

— Раҳмат, тешик, Раҳмат!

Тўрақул шоша-пиша аввал халтаси билан гулни тешикка тикди, кейин оёғи билан ярим белигача кириб, Раҳматилланинг оёғидан торта бошлади:

— Раҳматилла, буёққа! Раҳматилла!

Раҳматилла: «Улдим. Мени айиқ сяпти!»— деб оёғини питиллатар, унинг қўлидан чиқиб кетишга уринарди. Тўрақул жон-жаҳди билан яна тортарди. Иккови қоп-қоронғи, зах ёрга ағанаб тушишди. Изма-из

етиб келган айиқ ҳам хумдай пахмоқ бошини тешикка суқди. Тешик унинг бесўнақай гавдасига торлик қилди. Ёввойи махлуқ аламли ўкириб, елкалари, мускулдор панжалари билан тешикни тўсиб турган тошларни улоқтирмоқчи бўлди. Унинг наърасидан ғор ларзага келди, алланималар тарсиллаб ерга тушди.

Раҳматилла тамоман ҳушидан ажраган, Тўрақул ҳам қўрқувдан ўзини йўқотиш даражасига келган эди.

Айиқ яна бўкирди. Ваҳимали ўкирик Тўрақулни ҳушига келтирди. У пайпаслаб ердан тош олди-да, айиққа отди.

Айиқ даҳшатли бўкириб тумшугини тешикдан тортиб олди.

Тўрақул яна тимирскиланиб халтани топди. Ундан қўл фонари олиб ёқди.

— Қутулдикми, а?— деб сўради овози титраб Раҳматилла.

— Қара, бу ерга айиқ тугул тулкиям киролмайди.

Фонарь шуъласида ғорни кузатиб чиқишди. Ғорнинг эни беш-олти, баландлиги уч метрча келарди. Деворлари оҳақтош қоплангандай оппоқ, шифтининг баъзи жойларида оқимтир гуллар, сумалаксимон нарсалар осилиб турарди. Боя Тўрақул ташлаган тоғ гули шу сумалакларнинг бирига осилиб қолган эди. Гулни авайлаб олволиб, яна ғор ичини кузата бошлашди. Девор, шифт нам, икки-уч ердан сув томчиларди. Ғорда ҳар хил ўтлар ўсиб ётар, охирида эса битта тешик қорайиб кўринарди.

— Энди нима қилдик?— деди Тўрақул.

— Бу ердан тезроқ кетайлик.

— Қаёққа?

Раҳматилла тешикка қаради-ю, лекин «ўша ёққа» дейишга журъат этолмасди. Айиқнинг бўкириши эшитилиб турибди-ю, уёққа чиқиб бўладими?! Анави тешик эса... Қаерга олиб бораркин? Аждар ғори шу бўл-

масин яна. Тўрақул фонарни ўша томонга тўғрилади. Нур қопқора тумандай зулматни ёриб олис-олисларни ёритди-ю, лекин тешикнинг адоғи кўринмади. У халтадан пичоқни олиб, юкни орқасига боғлади.

— Кетдик, нима бўлса ҳам тешикдан ўтамиз,— деди бир қўлида пичоқ, бир қўлида фонарь, ўрнидан тураркан.— Сен гулни эҳтиёт қил.

Тўрақулнинг ботирлиги Раҳматиллага ҳам куч бағишлади. Унинг орқасидан эмаклаб тешикка кирди. Тешикнинг деворлари зах, ғадир-будир эди. Чириндининг аччиқ ҳиди димоқни тешгудай эди. Тешик улар ўйлагандай беадоқ эмас экан.. Кўп юрмай, яна битта ғорга бориб қолишди. Бу ғор биринчисидан кенг ва баланд эди. Шипдан оқиб тушган ҳар хил эритмалар антиқа манзара ҳосил қилган: айримлари мачитнинг нақшинкор устунларига, баъзилари турли ҳайвонларнинг ҳайкалига ўшарди. Ён томонда шоҳи пардадек осилиб турган япалоқ, лентасимон сумалаклар ҳам жуда чиройли эди.

— Бу ерда одамлар яшаганми дейман,— пичирлади Тўрақул.

— Яшаса яшагандир, энди қаерга борамиз?

Бу ғорда ўзлари келган йўлдан бошқа ҳеч қандай тешик йўқ эди.

— Орқага қайтмасак бўлмайди,— деди Раҳматилла.— Бу ерда одам бўғилиб ўлиб қолади.

Тўрақулнинг миясига «ғорда йўл бўлиши керак» деган фикр қаттиқ ўрнашиб қолган эди. У фонарь билан ғор деворини синчиклаб текшира бошлади. Ён томонидаги осилиб турган сумалакларни қўли билан секин итариб кўрди, қимирлади. Орқароққа чекинди. Ердан тош олиб отди. Сумалаклар қасир-қусур қилиб кўчиб тушди. Анқайиб турган Раҳматилла бирдан бақириб юборди:

— Аनावини қара, тешик!

Сумалаклар ортида каттагина тешик беркинган экан. Горнинг давомига ана шу тешик орқали ўтилар эди.

IV

Ғадир-будир деворлардан сув чак-чак томади. Юриш мушкул. Икки-уч юз метрлар чўзилган зим-зиё, қўрқинчли йўлакдан ўтиб олишгунча иккисининг ҳам жони ҳалқумига келди. Рўпарада кўп хонали тоғ ости «қишлоқ»часи пайдо бўлди. «Қишлоқча» оралаб ўтган йўлак ҳашаматли саройга олиб чиқди. Сарой катта, худди хонларникидай тўрига баланд тош супа ўрнатилган эди.

— Худди эртакининг ўзи-я!— деди ҳайратланиб Раҳматилла.

Тош супага яқинлашганда қаердандир вишиллаган товуш эшитилди.

— Илон!— деди қўрқиб кетган Раҳматилла,— у айиқни кўргандан кейин юрагини олдириб, жудаям қўрқоқ бўлиб қолган эди.— Аждарнинг уясига келиб қопмизми, дейман.

Тўрақул нафас олмай товушга қулоқ тутди. Вишиллаган овоз тош супа орқасидан келарди.

— Шамол... Йўқ-йўқ. Сув. Сув шовилляпти. Шу атрофда шаршара борга ўхшайди.

Тош супа ортидан бошланувчи тойғоқ йўлакдан пастга қараб кетишди. Йўлакнинг ҳар жой-ҳар жойида кўлмаклар, тош уюмлари бор эди. Бир оздан сўнг суви тип-тиниқ, катта кўл бўйидан чиқиб қолишди. Кўлга шипдан шовқин билан сув тушиб турарди. Тубида ёриги бўлса керак, сув сатҳининг кўтарилиши билинмайди. Чап томонда, сувдан бир метрлар чамаси баландликда, эшикка ўхшаш тўрт бурчак тешик кўринди. У ерга бориш учун кўлдан ўтиш керак эди.

Ҳалидан бери олдинда келаётган Тўрақул иккилашиб тўхтади.

— Чуқурга ўхшайди,— деди Раҳматилла.

— Кўриб турибман.

— Шунда сув қаердан келаркин-а?

— Келади-да. Буёғини ўйласанг-чи?

— Нима қилардик? Утамиз. Балки шу ердан ўтсак бу зимистондан чиқиб кетармиз.

Кўлга биринчи бўлиб Тўрақул, кейин Раҳматилла тушди. Муздек сув кўкракдан келарди. Қўл ушлашиб, оҳиста «эшик» томон юрдилар. Беш-олти қадамдан сўнг Раҳматилланинг оёғи бир нарсага тегиб қоқилиб кетди.

— Тўрақул, нимадир борга ўхшайди,— деди ўзини ўнглаб у.

— Қани, сурил-чи,

Тўрақул иягигача сувга ботиб, сув остини пайпаслади.

— Тўртбурчак... Сандиққа ўхшайди.

— Тошдир. Сандиқ нима қилади бу ерда.

— Йўқ. Тош бунақа тўртбурчак бўлмайди. Сандиқ, Аниқ сандиқ!— деди у ишонч билан.

Раҳматилла бирдан ҳовлиқиб кетди:

— Балки, сен айтган хазина шудир.

— Ҳа, ўша хазина! Кўтар, олиб чиқамиз.

— Аввал нарёққа чиқиб олайлик. Ҳали йўл борми-йўқми. Оёғим музлаб кетди.

Уст-боши шалаббо, совқотган икки дўст секин-секин қирғоқ томон силжишди. Кўриниб турган «эшик»ка тойғаноқ зиналардан чиқилар экан. Чиқиш ерда деворга чизилган суратлар шу қадар чиройли эдики, болалар бунақасини ҳеч қаерда кўришмаган эди. Расмларнинг бири айиққа ўхшарди: гавдаси катта, юзи чўзишчоқ, қулоқлари кичкина. Юзи, ёли атрофида камон ўқларнинг расми чизилган. Иккинчи расмдаги ҳайвон, шубҳасиз, тўнғиз эди, фақат унинг оёқлари кўринмасди, оёқ ўрнида ажи-бужи чизиқлар қолган эди: балки, йиллар ўтиши билан ўчиб кетгандир. Қизиқ, булар қаердан келиб қолдйкин шунча баланддаги ғорга?

Раҳматилла чарчоқни ҳам, оғриқни ҳам, қўрқувни ҳам унутиб юборди. Тўрақулнинг қўлидан фонарни юлқиб олиб, гоҳ у, гоҳ бу расмнинг олдига чопади:

— Буни қара!— дейди ҳаяжонини босолмай.— Гавдаси билан боши қушники, оёқлари одамники. Хўш, бу нима?

— Туяқушми?...

— Йўқ. Қуш ниқобидаги одам — овчи. Қадимда овчилар шунақа ҳийла ишлатишган. Эҳ, қани энди буларни шу ҳолида музейга олиб борсанг. Одамларнинг оқиб келишини кўрардинг-да. Қулдор тепада қанча шов-шув бўлгани эсингдами?

Эсида. Ҳамманинг эсида у воқеа. Ушанда уларнинг мактаби тилларда дoston бўлганди. Энг қизиғи, ўша экспедиция Раҳматилланинг ташаббуси билан уюштирилган. Тарих деса, ўзини томдан ташлайдиган Раҳматилла журналда Далварзинтепадан топилган тарихий ёдгорликлар ҳақида қизиқ мақола ўқиб қолди. Уқиди-ю, бобосининг Қулдор тепа ҳақидаги ҳикояси эсига тушди: қадим замонда улкан тилла қаср бўлган экан. Қасрнинг ҳамма ери тилладан бўлгани учун тунда ҳам қуёшдай чарақлаб тураркан. Одамлар «Қуёш қасри» дейишаркан уни. Бироқ вақти-соати етиб, одил шоҳ оламдан ўтибди-ю, ўрнига золим шоҳ тахтга минибди. У халққа зулм қила бошлабди. Шундан сўнг «Қуёш қасри» «Қулдор қасри» деб, аталадиган бўлибди. Йиллар ўтибди-ю, бир куни тўсатдан қаср култепага айланиб қолибди. Шу-шу одамлар тепани «Қулдор тепа» деб келишади...

Раҳматиллага бу афсонада ҳақиқат бордай туюлаверди. «Ахир бу ерда биздан олдин ҳам кимлардир яшаган-ку. Сув бўлса, ажойиб ҳаво бўлса...»

У фикрини ўртоқларига айтди, бутун синфни оёққа турғазди. Қулдортепада бир ойча қазув, қидирув ишлари олиб борилди. Бир қанча сопол идишларнинг синиқлари, қадимги уй-рўзғор буюмлари, кумуш тақинчоқлар,

тошлардан ясалган ҳайвон ҳайкалчалари топилди. Ҳашпаш дегунча Тошкенту Москвадан машхур археологолимлар етиб келишди. Тепаликда ҳақиқатан ҳам қулдорлик даврида одамлар яшаган экан...

— Манави расмда...

— Бу расмларнинг ҳаммаси ҳам яхши,— деди Раҳматилланинг сўзини бўлиб Тўрақул. — Лекин сандиқ эсдан чиқиб кетмасин.

— Нега эсдан чиқаркан? Сандиқда хазина бор-а? — кулди Раҳматилла, у расмларни кўрганидан ўзида йўқ хурсанд эди. Шунинг учун ҳам ўйлаб ўтирмай сувга туша бошлади.

— Сен шу ерда тур, чуқурга борма, оёғимлаб юрма тагин.

— Гапингни қара-ю, бир ўзинг кўтариб бўлсан зилдай сандиқни. Икковимиз ҳам тушамиз. Ҳеч нима қилмайди.

— Ўзинг биласан. Кейин вой-войлаб юрмасанг бас.

Тўрақул елкасидаги ҳўл бўлиб кетган юкини ерга қўйиб, сувга тушди.

Сандиқ жуда оғир эди, зўрға зинага яқинлаштириб, чирана-чирана тепага олиб чиқишди. Сандиқнинг оғзи сув кирмайдиган қилиб беркитилган эди, зулфиндаги катта қулф занглаб кетибди.

— Ичида нима бўлиши мумкин?— деди Тўрақул ўткир, қиррадор тош билан қулфни бузишга чоғланиб.

— Билмадим,— деди Раҳматилла елка қисиб.— Лекин қимматбаҳо нарса бўлмаса, бунча маҳкамлаб ташлашмасди.

— Рост айтасан. Менимча, тилла.

— Ҳозир биламиз.

Икковлашиб ура-ура қулфни зўрға бузишди: сандиқ тўла китоб эди. Ипақдек майин, шилдироқ саҳифалардан ачимтир моғор ҳиди келарди. Саҳифалардаги йирик-йирик ҳарфлар, ҳошиясидаги расмлар тилладек ялтирарди.

— Мана буни хазина деса бўлади!— деди қувончи ичига сиғмай Раҳматилла.— Жуда қадимги китобларга ўхшайди. Езувларини кўр, арабча: Холиқ домланикида шунақасида икки-учта кўрувдим. Кўтар, олиб кетамиз.

— Опкетамиз? Қаёққа? Аввал ўзинг бу гўристондан қутулиб ол! Кейин...

— Қутуламиз! Нима, сен энди шу ғордан чиқолмай-миз, деб ўйлайсанми. Ҳалиги, қоғозинг қани, буёққа ол, ҳозир йўлини топамиз-да.

Раҳматилланинг кайфияти жуда баланд эди. У Тўрақул берган қоғозга тикиларкан, «ҳозир топамиз-да, дўстим. Одам пессимист бўлмаслиги керак», деб қўярди. Раҳматилла қоғозга қанча тикилмасин, ҳеч нарса тушунмади.

— Қалла ишламаяпти,— деди у охири,— қорин оч-қаб кетди-да, қорин. Бирор нарса еб олайлик, кейин автоматдай ишлаб кетади.

— Ушоқ ҳам қолмади-ку. Нима ейсан?

— Йўғ-е, халтангни бир силкилаб кўр, бирор нарса чиқиб қолар.

— Силкиламиш... Мана, мана,— Тўрақул халтадаги нарсаларнинг ҳаммасини тўкди. Тунука идиш тақ этиб ерга тушди. Қорағат мевалари сочилиб кетди.

— Айтдим-ку, бор деб!— севиниб кетди Раҳматилла.

— Эсга келмаганини қара-я!— деди Тўрақул.

Қорағатнинг ерга тушганларини ҳам битта қўймай териб, оғизга солишди. Тишлари, лаблари қорайди-ю, лекин қорин қаппаймади.

— Кўпроқ терсак бўларкан-да,— деб афсусланди Раҳматилла.

— Қани энди, шу пайтда бир сават шафтоли бўлса,— деди лабини ялаб Тўрақул.

Раҳматилланинг кўз олдида Гулдурсойдаги сўри, ҳил-ҳил пишган меваларини кўтаролмай шохлари эгилиб қолган шафтолию ўриклар келиб, «қулт» этиб ютинди.

— Шу ердан чиқиб олайлик, қорним ёрилгунча ўрик ейман,— деди у тамшаниб.

— Хўш, қорин тўйдими, энди каллани ишлатиб, чиқиш йўлини топайлик,— деди Тўрақул. Иккиси сандиққа ёнма-ён ўтириб, яна қоғозга тикилишди.

— Менимча, бу қоғозда чиқиш йўли кўрсатилмаган,— деди Раҳматилла.

— Хазинани топдингми, бас, уёғига эплаб ўзинг олиб кет, дейишган-да.

— Тўғри. Биз олиб кетамиз, албатта. Менга қара, кел, бундай қиламиз. Сандиқ ҳозирча шу ерда туриб туради. Биз анави йўлакдан бораверамиз. Йўлни топгандан кейин, келиб олиб кетамиз. Бўптими?

— Майли, кетдик,— рози бўлди Тўрақул.— Вой-вуй, тиззам қотиб қопти-ку.

Сандиқнинг қопқоғини ёпиб, тош бостириб қўйишди.

Адоғи кўринмайдиган тор йўлак жуда зах, ўйдимчуқур эди. Раҳматилланинг ярасига майда тошлар кириб азоб берар, оғриқ борган сайин кучайиб уни тобора ҳолдан тойдирарди. Йўлак торая-торая охири юриб бўлмай қолди.

— Буёғига юролмаيمان,— деди тамомила ҳолдан тойган Раҳматилла йўлакда узала тушиб.— Сен бориб билиб кел, мен шу ерда кутиб тураман.

Шундан бошқа чора ҳам қолмаган эди. Тўрақул тошбақадай тўрт оёқлаб, эмаклаб кетди. У зим-зиё қоронғилик қаърида ғойиб бўлгандан кейин Раҳматиллани яна ваҳима босди. Худди ҳозир тоғ босиб мажақлаб ташлайдигандай беихтиёр:

— Тўра...— деб юборди.

Ҳеч ким жавоб бермади. Овозидан ўзи қўрқиб кетди. Кўксини муздай зах ерга босиб, кўзларини чирт юмиб олди. Қўрқувнинг зўриданми, оғриқ ҳам, очлик ҳам унутилгандай бўлди. Мудҳиш ваҳимадан қутулиш учун дўстларини, Гулдурсойни, азим чинор остидаги кадрдон сўрини эслай бошлади.

V

«Сўри қандай яхши-я,— деб ўйлади у.— Қани энди шу пайт маза қилиб ётган бўлсанг...» Хаёлига икки бети боғ ва тоқзор сой, шохлари тарвақайлаб кетган минг йиллик улкан чинор келди. Чинорнинг йўғон шохида худди улкан бедана қовоқдай осилиб турган қадрдон сўри ҳам, ариқ бўйидаги ер ўчоқ ҳам аниқ кўз олдига келди. Ҳар куни кечқурун ана шу ўчоқда чой қайнатилади, дарахтлар, боғлар оралаб, зангори тутун узоқ-узоқларга ёйилиб таралади. Учоқда ловиллаб ёнаётган олча шоҳларининг алангасида болаларнинг сояси жудаям катта бўлиб кетади, ҳатто соялар дарахтлар устида юради. Кейин, бирданига соялар дарахтлардан пастга тушади-да, кичрайиб бориб йўқолиб қолади. Бу пайтда гулхан атрофидагилар сўрига чиқиб олган бўладилар. Эҳ, сўриям, сўримсан сўри-да! Ўзи тўртбурчак — кўпдан бери колхоз саройида чанг босиб ётган эски «Газ-51» машинасининг кузовидан. Кузовнинг тўрт бурчига боғланган тўртта сим баландроқдаги билакдай арқонга туташади. Сўрини кўтариб турган ана шу арқон ундан ҳам тепароқдаги ғилдиракли блок орқали ҳаракатга келади.

Сўрининг ўнг бурчагида усти оқ тунука билан қопланган жой бор. Бу бошқарув маркази. Бошқарув марказидан сўрини тепага кўтариш ёки пастга тушириш мумкин. Марказнинг ўзи тоқзор оралаб ўтган электр линиядан қувват олади.

Беш оғайни — Искандар, Аброр, Рустам, Раҳматилла, Тўрақул ҳар йили ёзги таътил бошланиши билан шу сўрига кўчиб келишади. Шу ерда дам олиб, ҳар хил тажрибалар ўтказишади.

Оқшом чоғлари сўрида чалқанча ётиб тиниқ осмонга тикилиш бирам роҳатки... Кўзни юмиб, бир тасаввур қилинг-а?.. Қишлоқда чироқлар ўчган. Беғубор осмонда саноқсиз юлдузлар-у, Гулдурсойдаги сўрининг лампа чироғи (Ҳайдар лампанинг бошқача гашти бор

деб, электр чироғи қўйдирмаган) туп қўйнида алвон шуълалар сочиб турибди. Баъзи-баъзида узоқдан итларнинг ҳуригани эшитилади. Тоғ тарафдан эсан шабада чинор барглари сирли шитирлатади, симга осилган чироқнинг олов тилини кўринмас қўллари билан ҳар томонга «юлқиб» ўйнайди. Сиз бўлсангиз ялпизу чечаклар ҳиди уфурийб турган тоғ шабадасини қимиз ичгандай симириб ётаверасиз. Ҳеч ким ўйларингизга халақит беролмайди...

Раҳматилла кеча оқшомда ҳам сўрида эди. Аброр иккови ёстиққа кўксини босиб, шахмат ўйнар, Ҳайдар бўлса ўхшовсизроқ хонтахтада Рустам билан куйибпишиб математикадан масала ишларди. Ҳайдарнинг гаплари Рустамнинг бир қулоғидан кириб иккинчисидан чиқиб кетаётганини сезиб турган Аброр:

— Ҳей, биродари азиз, бугунга етар, дам олиш ҳам керак-да, — деб Ҳайдарнинг жиғига тегарди. — Нима бало, оталиққа олдим деб, бола бечорани ухлатмайсанми, дейман.

— Юзига қара, юзига,— деб ҳазил қиларди Раҳматилла ҳам,— сени қўлингга тушди-ю, чўпдай озиб кетди бечора жўрамир.

— Ке, дам ола қолайлик,— деб Ҳайдарга мўлтираб қарар эди шахматчиларнинг ҳазили мойдай ёқиб кетган Рустам.— Тўғрисини айтсам, кейинги гапларининг биттасиям миямга киргани йўқ.

Болалар маза қилиб кулишар, Ҳайдар бўлса:

— Шунча вақтдан бери деворга гапираётган эканман-да,— дерди қаттиқ хафа бўлиб.— Бу аҳволда... Биласанми...

— Биламан-биламан. Ибн Сино бир йил билимлар ғорида қолиб кетганини айтмоқчисан-да,— деб гуноҳкорона жилмаярди Рустам.

Ҳайдар эса дарҳол овозини туслаб, Мажид акадан эшитган ҳикояни айта бошларди.

— Қадим замонда битта ғор бўлган экан. Бу ғорда

дунёнинг тамоми билимлари яширинган экан. Ғор оғзи бир йилда бир марта очилиб, яна беркиларкан. Илмга ташна одамлар ғор оғзида пойлаб ўтиришаркан-да, очилган заҳоти кириб ўзлаштирганларича билим олиб чиқишар экан.

Буни эшитган Ибн Сино ғорга келибди. Очилиши билан ичига кириб олибди. У билан кирганлар ғор ёпилиб қолмасдан чиқиб кетишибди. Ибн Сино эса ғорда бир йил қолиб, жаъмики илмларни эгаллаб олибди.

— Кўрдингми, Рустамбек, машҳур одамлар қандай ўқишган. Сен бўлсанг...

Болалар завқ билан кулишади.

Кеча кечқурун болалар сўрида Тўрақулни «иғво» қилишган эди. Аввалига, «Тўрақул нега икки-уч кундан буён боққа келмаяпти», деб бир-бирларидан сўрашди.

— Касал-пасал бўп қолдимикин?— тахмин қилди Аброр.

— Э, Тўра касал бўладими, тоққа жўнаворган,— деди Рустам.— Кечасиям бир ўзи тоғма-тоғ юраверади-я,— деган эди Раҳматилла ҳаяжонини яширолмай.

— Қўрқмасмикин-а...

— Ҳамма сенга ўхшаганми, чумчуқ пир этса юраги ширр этадиган,— деб кулди Ҳайдар.— У мард, жасур.

Кейин Тўрақулнинг ғалати-ғалати одатларини эслашди. «Бир қарасанг, иш деганни дўндириб, дўст деганни кулдириб юради, бир қарасанг, қовоқ-тумшуғи осилади-қолади,— деди Аброр.— Баъзида эса сувга тушган тошдай икки-уч кунлаб қорасини кўрсатмай кетади: «Лекин бултур тоғдан топиб келган ўсимликлари, гуллари эсларингдами,— деди Рустам.— Бу гулларнинг номини Мажид ака тугул «академик-боғбон» деб юрган Қарши бобомиз ҳам билмади-я. Аттанг, тажрибасизлик қилдикми ёки адирнинг ҳавоси билан тупроғи тўғри келмадими, Тўрақул топиб келган гулларнинг кўпи кўкармади-да». «Лекин анзурпиёз, нарғиз, тоғ гули ҳозирам яшнаб турибди-ку!— деди Ҳайдар.— Ай-

ниқса, тоғ гули жудаям чиройли-я! Олиб келган кунлари гулнинг номини тополмаганимиз эсларингдами? Қарши бобо: «Бу атир гулга ўшар экан, келинлар, уни тоғ гули, деб атаймиз», деганига ишониб юраверибмиз-а...» «Мажид ака ўша журнални топиб келмаса билмасдик-да,— суҳбатга қўшилди Раҳматилла.— Журнални ўқигандан кейин гулнинг номи соссюреялигини биллиб олган эдик».

Гурунг қизиб турган пайтда, тўсатдан, сўри қимирлаб кетди.

Болалар жим бўлиб қолишди. Қизиқ, биронтаси ҳазиллашаётганмикин? Ярим кечада бу ерга ким ҳам келиши мумкин? Еки...

— Оқшом чироқ ёқиб, табиат оромини бузаётган ким?— дўриллаган товуш эшитилди тўсатдан.— Ҳозир унинг таъзирини бериб қўяман!

— И-е, бу Мажид акамиз-ку!

Сўрида қаҳ-қаҳ кўтарилди. Кулгига пастдаги одам ҳам қўшилди.

— Қани, азаматлар, нарвонни туширинлар,— деди кейин у.

Рустам ўтирган жойида темир ҳалқалардан бирини босди. Тепадан, чинор шохлари орасидан бир нарса шигиллаб пастга тушиб кетди. Бу болалар ижод қилган нарвон эди.

Нарвондан ўрта бўй, 40—45 ёшлардаги Мажид ака чиқиб келди.

— Оббо шоввозлар-ей, шу юрак билан даштда ётиб юрганмидиларинг? — деди у хонтахта ёнига чордана қурарган илжайиб, — лекин, анча ботир экансизлар. Ёшлигимизда биз шунақа ҳазил билан бир муллани роса боплаган эдик.

— Ростданми, қачон? — қизиқишди болалар.

— Уруш йилларида. Қишлоғимизда Хўжамурод қори деган хасис, чалароқ мулла бўларди. Мулланинг чорбоғида эртапишар олма бор эди,— жойлашиброқ

Ўтиргач ҳикоя қила бошлади Мажид ака.— Бу атрофда шуниқидан олдин пишадигани йўқ эди. Лекин бирор киши таъмини билмасди. Қурумсоқ мулла олма пиш-гунча сўри қуриб, туну кун пойлоқчилик қиларди-да, кейин бозорда пулларди.

Бир кун сизларга ўхшаган бўзболалар йиғилиб, қандай қилиб бўлсаям олмадан олишга қарор қилдик. Ушанда оқ, кўк, қизил рангда ёнадиган қўл фонари эндигина чиққан эди. Тунда иккитамиз сўри яқинидаги тоқлар орасига беркиниб, фонарни ҳар хил рангда ёқишга, қолганларимиз сўрининг устунини қимирлатиб, фонарь ёруғида яланғоч бўлиб ўйинга тушишга келишиб олдик.

Режамиз аломат чиқди. Бечора муллада юрак деган нарсадан чумчуқниқичаям йўқ экан. Сўри тебраниб, ола-була шуълада яланғоч ўйинга тушаётган «шайтон»ларга кўзи тушган замон, сўридан туша оёғини қўлига ола қочди. Доимо бошига лайлак уядай салла ўраб, салобатли юрган одамнинг лапанглаб чопиши жуда кулгили бўларкан. Қизишиб кетиб қишлоққача изма-из қувлаб борибмиз.

Эртасига қишлоқда, Хўжамурод қорига жинлар ҳужум қилибди, худонинг каромати, дуонинг зўри билан зўрға омон қолибди, деган гап тарқалди. Мулла бир неча кун уйдан чиқмай, кўрпа-тўшак қилиб ётди.

Болалар роса кулишди.

— Бизниям муллага ўхшаган қуён юрак деганмидингиз?— деди кулги аралаш Раҳматилла.— Агар овоз чиқармаганингизда «Катюша»мизни ишга солиб юборардик.

— Қанақа «Катюша?»— ҳайрон бўлди Мажид ака.

— Ҳозир кўрасиз-да,— Рустам шундай деб бояги темир ҳалқаларнинг иккинчисини тортди. Тепадан каттагина яшиқ тушиб келиб, сўри ёнбошида тўхтади. Яшиқда кўриниши қадимги замбаракни эслатувчи бир нарса бор эди.

— Бу — Ҳайдарнинг ихтироси,— Мажид акага қараб фахр билан тушунтирди Рустам.— Кўриниши замбаракка ўхшасаям «Катюша»дан қолншмайди. Бир отишда йигирма марта пақиллатиб отади.

«Катюша»нинг отадиган найи водопровод қувуридан, қолган қисмлари ёғочдан эди, баъзи жойларига ту누ка қопланганди. Мажид ака кўзларига ишонгиси келмас, болаларга қойил қолар, айни маҳалда чўчирди. Бу тинчимагурлардан ҳар нарсани кутиш мумкин-да. Ўтган баҳорда Гулдурсойга свет олиб келамиз деб колхознинг «Дизель» моторини ёндириб юборишларига сал қолувди. «Катюша»сиям...

— Бу билан кимни «ўққа» тутмоқчисизлар?

— Кимни деганингиз нимаси?— Мажид аканинг кўнглидагини сезгандай дарҳол жавоб берди Ҳайдар,— «Катюша»мизнинг энг даҳшатли снаряди — мош билан нўхат. Боғдаги гилосларнинг қанчасини қушлар еб кетганини ўзингиз кўрдингиз-ку!

— Шунақа демайсанми,— деди Мажид ака завқи тошиб.— Нега булар шийпонга бормайди, десам, бўёқда гап бор экан-да.

— Шийпон ёмонмас-у, бу ернинг ҳавоси бошқача-да, Мажид ака. Шамол эсиб турса, шахмат, радио, ҳатто, радиотелефонгача есть бўлса...

— Радиоолоқаларинг ишлаяптими?

— Ишлаганда қандоқ,— Раҳматилла дарҳол чинор шохига осилган ихчамгина радиоприёмникнинг қулоғини бурай бошлади.

Радиотелефон ҳақидаги гаплар ўтган йили чиққанди-ю, кейинроқ нимадир бўлиб эсдан чиққандай бўлган эди. Қаникул бошланиши билан болаларнинг тилида «Ҳайдар», «телефон» деган сўзлар яна айланиб қолди. Ҳайдарнинг қўлида «Радиотехника» деган китоб пайдо бўлди. Мажид ака радиотехника деган нарсани унча тушунмас, шунинг учунми, Ҳайдарнинг куйиб-пишишдан бир гап чиқишига ишонқирамасди. Бола-бола-да,

уларнинг кўнглини чўктирмаслик, қизиқишларини су-сайтирмаслик керак. Ажаб эмас, бугун бузуқ радиоларни кавлаётган шу боладан келажакда машхур радиотехник чиқса. Жуда зеҳтли. Мажид ака, бир марта муштумдай шу боланинг ақлига қойил қолган: олдида ўнчача эски-туски радиолар. Ҳаммасининг «ичак-чавоги» ағдариб ташланган. Хонтахтада сочилиб ётган темир-терсақларни кўриб ақлинг шошади. «Нима қилмоқчисан?» деса, «Радиотелефон,— дейди.— Яқинда шу ерда туриб, шийпондагилар билан бемалол гаплаша-верамиз». Наҳотки ўша гап чинга айланган бўлса...

— Иккинчи жавоб бермаяпти. Ухлаб қолишганми, нима бало.

— Учинчига кўнгироқ қил-чи?

Раҳматилла радио қулоғини яна буради. Худди шу пайт:

— Учинчи эшитади! Нима гап? Қабулга ўтаман!— деган овоз жаранглаб кетди.

— Мен биринчиман! Қандай дам оляпсизлар? Приём!— деди унга жавобан оғзини радиога яқинлаштириб Раҳматилла.

— Осмонда печта юлдуз бор, деб баҳслашяпмиз. Сизлар-чи? Приём!

— Биздаям шунга ўхшаш гаплар. Туларинг яхши ўтсин. Алоқани тўхтатаман.

Ҳаяжондан Мажид аканинг тили калимага келмай қолди.

— Оббо, шоввоз-ей, оббо шоввоз-ей!— дерди у гоҳ Ҳайдарга, гоҳ мўъжизакор радиога қараб. — Бу ерни сўри эмас, кашфиётхона қилиб юборибсизлар-ку, а? Нарвонгача автомат бўлгандан кейин... ҳойнаҳой буюм сенинг ихтиронг бўлса керак.— Ҳайдарга юзланди Мажид ака.

-- Гўёқ. Буни Тўрақул топган.

— Айтгандай, Тўрақул қани? Кечаям кўринмади. Нима бўлдикин, хабар олдингларми?

— Ишлар кўпайиб, боролмадик,— деди Ҳайдар.

— Иш кўп. Лекин иш деб дўстларни унутиш яхшимас. Тўрақул эсли бола. Олов бола. Оловлиги худди отасининг ўзи...

Мажид аканинг томоғига бир нарса тиқилгандай бўлди.

— Мажид ака, сиз Тўрақулнинг отасини билармидингиз?— сўради Рустам.

— Нега билмасаканман? Бирга ўсганмиз,— Мажид ака тун қаърига тикилган кўйи, болалигини эслаётгандай сукутга толди.— Соддадил эди, қувликни билмасди, тракторни жон-дилидан яхши кўрарди. Тракторчига шогирд тушган кезларида, плуг остида қолиб, бир оёғидан ажралувди. Шундан кейин ҳам тракторчиликни ташламади, бир сўзли эди-да. Бригадамизнинг ҳамма ерларини ўзи шудгор қиларди.

Тўрақул дунёга келган йилми, ҳа, ўша йил бўлиши керак, Ёнариқдаги қирларга лалми буғдой экамиз, ўзим ҳайдайман, деб туриб олди, у ерда трактор юролмайдди деб, биз рози бўлмадик. У пайтлар Ёнариқдаги ерлар жуда нотекис эди. Ҳаммаёқ ўйдим-чуқур, отда юришгаям қўрқади одам. Мухтор бўлса гапимизга кирмай қишлоқ уйқуга кетганда тракторини қирга ҳайдаб чиқибди. Анча ерни ағдарибди. Тонгдами, олдинроқми, ҳалокат юз берибди: трактор дарага ағдарилиб кетибди. Мухторнинг жасадини эрталаб дара тубидан топдик...

Аллақаерда чигиртка чириллаб, чироқнинг олов тили ўзини шиша деворларга уради.

— Шунақа. Мухтордай ўзини ўтга, сувга урадиганлар ҳаминша топилавермайди. Боқидақалар эса...

— Эрталаб уларникига борамиз,— анчадан сўнг ўртоқлари номидан ваъда берди Ҳайдар.

— Бу бошқа гап. Албатта боринглар... Ҳа, айтмоқчи, бугунги учрашув ёқдимиз?

— Бўлмасам-чи! Мамат бобони сираям шунақа деб

ўйламагандик. Қолхозимизнинг биринчи механизатори экан-а?

— Э, ҳалиям ҳаммасини гапирмади. Мамат бобо колхозни «опичлаб катта қилган»лардан. Босмачилар бобони кўзи олдида ўзининг трактори билан уйини бузишган, уйда кампир онаси билан бешикдаги қизчаси бўлган. Мамат бобо ўшандаям ўзини йўқотмай, ярадор қизил командирни қаерга яшириб қўйганини айтмаган. Ҳа, бу чолларнинг соясига сажда қилсақ кам. Бугун Мамат бободай яна бира жойиб отахон билан учрашдим, жуда зўр одам, бир пайтлар босмачиларнинг дидини берган, урушда эса Берлингача борган. Кейинги якшанбада ана шу киши билан учрашув ўтказамиз.

— У киши ким?— бараварига сўрашди болалар.

— Буёғи сир. Уша куни кўрасизлар. Хўш, бугун қанча хас ўрдиларинг?

— Боғлаганимиз йўқ. Уттиз-қирқ боғлар чиқса керак.

— Зўр-ку! Айтмоқ-чи, хомтокни мен айтгандай қилисизларми?

— Ҳаммаси айтганингиздай. Ишонмасангиз, бориб кўринг.

— Нега ишонмас эканман. Ишондимки, бригаданинг боғини сизларга топширдим-да. Мен бошқа нарсани — бу ишни тезроқ тугатиш кераклигини айтмоқчи эдим. Боғдаги олчаларни тезроқ териб олиш даркор. Ундан кейин бир ёқда ўрик, олма, бир ёқда ўзларингизни ерларингиздаги ишлар, хуллас, шошиб қолиш мумкин. Энг муҳими, мусобақада енгилмаслигимиз керак.

Аброр сўри ёнидаги ер ўчоққа ўт ёқиб, чойдишни қўйди.

Аланга йўл ёқасидаги пичан ғарамини ёритди.

«Тўрт юз боғча бўлиб қолибди.— Ғарамга қараб хаёлидан ўтказди бригадир.— Шуларнинг ёрдами билан пиллани ошириб бажардик. Дарахтларимиз шигил-

шигил мева тугди, бир йилда икки йиллик хашак тўп-лаш ҳақидаги ваъдаям сўзсиз бажарилади».

— Раҳматилла, қуруқ чой ташла.

Аброр сўнаётган олов ёруғида чой дамлади.

«Ишлар сал камайсин, раисдан битта машина олиб, сизларга тўғонни кўрсатиб келаман,— Аброрга қараб хаёлидан ўтказди Мажид ака,— бир маза қиласизлар».

Ер ўчоқнинг чойи жуда мазали бўлади.

— Энди мен борай,— деди босиб-босиб икки-уч пиёла чой ичгач бригадир,— сизлар ҳам дам олинглар. Айтгандай, сал бўлмаса эсимдан чиқаёзиди. Сизларга боғбонлик ҳақидаги китобни олиб келгандим. Бу китобда боғбонликнинг ҳамма сиру синоати айтилган.— У шундай деб ёнидан кўк муқовали китоб олиб, хонтахтага қўйди. Кейин хайрлашиб нарвондан тушди....

Эртасига эса... Тонгда болалар қўрқинчли ҳайқириқдан уйғониб кетдилар.

— Ҳей, ким бор?! Болалар, Ҳайдар! Буёққа, чопинглар, буёққа!— деб қичқирарди аллаким.

Бу овоздан шохчаларда ширин туш кўриб ухлаётган қушчалар пар этиб осмонга кўтарилди. Сўридагилар чўчиб уйғониб ўзларини ерга тап-тап отиб, тажриба боғида аюҳаннос солаётган Қарши бобонинг ёнига чиқишди.

Раҳматилла ва уни деб тоғ остида сарсон-саргардон бўлиб юрган Тўрақулнинг бошига тушган савдоларнинг ҳаммаси шундан бошланди.

...Тажриба участкаси уч гектардан зиёдроғ-у, лекин бутун бошли ботаника боғига ўхшайди. Икки юз хил дов-дарахт, ўсимлик, гуллар бор бу ерда. Бир томонда олма, ўрик, дўлана, бодом, арча, чинор, ерёнғоқ, иккинчи томонда картошка, сабзи, пиёз, анзур пиёз, саримсоқ пиёз, учинчи томонда гуллар, тўртинчи томонда ҳар хил тоғ ўсимликлари, бешинчи томонда донли экинлар... Эҳ-ҳе... ҳаммасини бирма-бир санайман десанг, ярим соат камлик қилади. Лўнда қилиб айтганда, «Қи-

зил китоб»даги ноёб ўсимликларнинг ҳаммасидан бор.

— Ахир бу қотиллик-ку!— дерди чўнқайиб ўтирган Қарши бобо ғазабдан бўғилиб.— Қандай қилиб қўлинг борди, қўлгинанг сингур...

Соссюреяни синдириб кетишганини кўргач, болалар ҳам қабр тепасида тургандай қотиб қолишди. Ким қилган бўлиши мумкин? Мол тиконли тўсиқдан ўтолмайди. Соссюреянинг ягоналигини мактаб ўқувчиларининг деярли ҳаммаси билишарди. Хўш, унда ким?

— Кеча ким навбатчи эди?!— ўртоқларига юзланди Ҳайдар.

— М-мен...— Раҳматилланинг овози биров бўғаётгандай зўрға чиқди.— Кечқурун жойида турувди. Аббор икковимиз келиб кўрувдик. Гул жойида эди.— Раҳматилла нажот тилаётгандай Абборга қаради.

Аббор Раҳматилланинг сўзини тасдиқлади.

— Сен...— Ҳайдар бирдан тутақиб кетди.— Шунча меҳнатни пучга чиқариб, яна ўзини оппоқ қилиб кўрсатади-я? Ўзингни қўлингдан балоям келмайди-ю... Топасан, навбатчимидинг, топасан! Ернинг остидан бўлсаям топасан, билдингми?!

Довдираб қолган Раҳматилла ўкинч, алам билан ўртоқларига боқди. Ҳеч кимдан садо чиқмагач, шартта сурълиб қишлоқ томон қушдай елиб кетди.

— Раҳматилла, қаёққа?!

У қарамади. Чопиб бораркан: «Топаман, Тяньшандан бўлсаям топаман. Тўрақулни топсам бўлгани»,— дея тэкрорлар эди....

«Мана, Тўрақулни ҳам, гулни ҳам топдик,— ётган жойида пичирлади Раҳматилла.— Бутун бошли хазинани қўлга киритдик. Кўнглим сезиб турибди, бу китоблар жуда бебаҳо. Энди эсон-омон йўл топиб олсайдик. Тўрақулдан ҳам дарак бўлмай кетди. Бирор жойда тош босиб қолган бўлса-я!— Раҳматилла бошини кўтариб, атрофга аланглаб қаради. Аммо кўзларини

қанча катта очмасин, қоп-қора зулматдан бошқа ҳеч нимази кўролмади. Кимсасиз, тор ва зах ғор унинг юрагига гулгула соларди, холос.

Кутилмаганда, унинг миясида ғалати хом хаёл пайдо бўлди: уч-тўрт қадам нарида ғор иккига ажралади-ю, бири тоғнинг энг чуқур ерига олиб боради, иккинчиси эса қишлоқнинг шундоқ ёнидан чиқади. Уша йўл шу яқин ўртада. Балки орқароқдадир. Боя эътибор бермасдан йўлакни кўрмай ўтиб кетишган. Раҳматилла орқага қараб ўрмалай бошлади. Анча жойгача судралиб борди. На йўл, на ялт этган нур кўринарди атрофда. Тўпигининг қақшаб оғришига чидолмай яна чўзилиб қолди. Айқаш-уйқаш кўрқинчли ўйлар миясига бостириб кираверди. Узини чалғитиш учун яна ўртоқларини ўйлай бошлади. «Ҳайдарлар нима қилишаётган экан,— деб ўйлади у.— Ҳойнаҳой мени излаб юришгандир. Ахир орадан бир кун (балки, икки кундир) ўтди-ку. Уйдагилар ҳам зир югуриб қолишгандир. Агар воқеа онамнинг қулоғига етгай бўлса Ҳайдарга кун бермаётгани аниқ. Бечора Ҳайдарга қийин бўлади-да...

VI

...Ҳайдарга қийин бўлди.

Раҳматилла Ҳайдарнинг койишига жавоб бермай ҳисиб кетгач болалар уни ўраб олишди.

— Яхши қилмадинг, Ҳайдар.

— Унда гуноҳ йўқ.

— Энди гулни қаёқдан топади?

Шусиз ҳам эзилиб ўтирган Ҳайдар бошини эгди. Яхшиямки, унинг жонига Аброр оро кирди.

— Тўрақулни топиб, яна Музли қояга чиқиш керак,— таклиф қилди Аброр.

— Тўғри, тўғри,— дейишди бошқалар.

Улар тўғри Тўрақулнинг уйига боришди. Қишлоқнинг этак қисмидаги атрофи уч пахса девор билан

Ўралган ҳовли Тўрақулларники. Болалар дарвозадан кириб боришганида Боқи ака майкачан қорнини дўп-пайтириб, узун резина ичак билан помидор сугораётган эди. Ичакнинг бир учи водопровод жўмрагига тиқилганди.

— Келинлар, келинлар,— деди болаларга кўзи тушган Мастура хола.

Мастура хола — Тўрақулнинг онаси. Оғир меҳнат ва онладаги бахтсизлик бу аёлнинг сочларини бевақт оқартириб мусичадай ювош қилиб қўйган. У эрининг ҳақоратларига бардош билан чидар, бирор кишига бир оғиз шикоят қилмасди. Эрининг рухсатисиз уйдан бир қадам нарига чиқолмас, тўй-маъракаларга ҳам «хўжайин» ижозат бергандан кейингина борарди.

Мастура хола Тўрақулнинг ўртоқларини жуда яхши кўрарди. Эри йўқ пайтларида уларнинг атрофида гирди-кипалак бўларди. Боқи ака борида эса дилидагини тилига чиқаролмай, хижолатданми ёки қўрқувданми довдираб қоларди. Ҳозир ҳам шундай бўлди. Кўзи болаларга тушган заҳоти севинганидан қўлидаги оппоқ совуи кўпикларини ҳам артмай уларга пешвоз чиқа бошлади. Бир-икки қадам юргандан кейин эса, бирдан помидор пуштасида кундадай ғўдайиб турган эрига бир қарадио, юришиниям, юрмасиниям билмай қолди.

— Келинлар, келаверинлар...

— Тўрақул керак эди,— деди Ҳайдар.

— Тўражон тоққа кетувди-я.

— Ўзи яхшими?— сўради Аброр,— бир ҳафтадан бери бормаяпти боққа.

— Уйнаб юрибди. Отасини... озроқ ишлари чиқиб қолувди, ёрдам беряпти.

— Қачон қайтади тоғдан?

— Эртага келиб қолса керак. Нимайди, болам?

— Болалар! Уни қаранглар, ўзимизнинг гул-ку?— деб тўсатдан бақириб юборди Аброр.

Эзгиланган, чанг ва тупроққа беланган соссюрея супа пастида — болалар ётган чорпоя тагида ётарди.

— Ким олиб келди уни бу ерга?— деди биринчи бўлиб гулни қўлига олган Ҳайдар.

— Билмадим... кеча кечкурун болаларнинг қўлида кўрдим. Отаси опкепти. Нимаиди, ўғлим?— деди довдираб қолган Мастура хола.

— Ҳе, бола! Хўрозга ўхшаб бунча бўйнингни чўзасан!— дея дағдаға қилди Боқи ака қўлидаги ичакни ерга қўйиб улар томон юаркан.— Мен олиб келдим, мен. Хўш, нима демоқчисан?

— Бу... ахир бизнинг боғимиздаги энг яхши гул эди-ку!

— Бўлса бўпти-да. Ҳайдаб солмасимдан туёғнингни шиқиллатиб қол-чи бу ердан.

— Ургимчак кана!— ўзини тутолмай бақириб юборди Ҳайдар.

Боқи аканинг шишинқираган юзи бўздай оқариб кетди. У қишлоқдагилар қўйган бу лақабни эшитганда доимо шу кўйга тушарди: кўзларига қон қуюлиб, қошлари пир-пир учар, тили айланмай қоларди. Аммо инсоф билан айтганда, унинг хафа бўлиши ўринли эди. Негаки, кўринишида ўргимчакка ўхшайдиган ҳеч қандай белги йўқ эди. У ўрта бўйли, биққи, сочлари дағал, лекин соқол-муртини ҳамиша тозалаб юрадиган зиёлинамо киши эди. Иши ҳам юриш-туришига ярашарди. Қишлоқдаги ягона магазин унинг ихтиёрида эди. У чошгоҳда шошилмай дўконни очарди-да, дераза олдида чой ҳўплаб, эшикка тикилиб ўтирарди. Унинг шу ўтириши ўз тўрига пашшаларни ўраб олишга тайёр турган ўргимчакка ўхшаб кетарди. У магазинга кирган харидорларни очкўзлик билан шилиш пайида бўларди...

Боқи ака энг шалоқ сўзлар билан сўкинганча Ҳайдарга ташланди. Ҳайдар чап берди. Қочиб, кўчага чиқиди.

— Шу остонага иккинчи яқинлашганингни кўрай, оёғингни уриб синдирмасам!— дарвозада туриб бақирди Боқи ака.

— Ҳали шошмай тур,— сансиради Ҳайдар ҳам,— шармандангни чиқарамиз!

Ғазабланган, руҳи тушган уч дўст тупроқли кўчада анча жим кетишди.

— Аблаҳ. Зараркунанда!— ҳамон жаҳлини босолмасди Ҳайдар.— Қилғиликни қилиб, яна дўқ қилади-я!..

— Эътибор бердингларми, девордаги электр счётчи-ги ҳам айланмаётган эди.

— Нега?— бараварига Рустамга қарашди Ҳайдар билан Аброр.

— Нега бўларди, ойнасига плёнка тиқиб қўйрилганда. Бехосдан кўзим тушиб қолди. Аввал эътибор бермадим. Кейин акамнинг: «Кимдир токни ўғирляпти. Ҳеч қўлга туширолмаёпман»,— дегани эсимга тушиб қолди. Электр самовар қайнаса, «Қир ювиш» машинаси ишласа-ю, бу... Тикилиброқ қарасам...

— Вой қаллоб, ўғри-ей!— Ҳайдарнинг қўллари мушт бўлиб тугилди.— Тўрақулни топайлик, кейин боплаб таъзирини берамиз бу қаллобни.

Болалар Тўрақулни излаб Қирққиз дарагача боришди. Бирпас ўтириб, ноилож орқага қайтишди. Бургутқоянинг йўлини ҳеч қайсиси билмасди.

Кейин боғ ишлари билан машғул бўлган болалар кечга яқин Раҳматилладан ҳам, Тўрақулдан ҳам дарак йўқлигини билишди. Раҳматилланинг онаси гапнинг бир учини эшитди-ю, «у ўзини бир балога дучор қилган»га чиқарди-қўйди. «У ноҳақликка чидолмайди. Бир марта отаси ноўрин койигани учун ўзини болохонадан отиб юборишига бир баҳя қолган,— деди у куйиб-пишиб.— Чопинглар, ҳаммаёқни қидиринглар. Топинглар, болагинамни, топинглар!»

Болалар қўрқиб кетишди. Улар кезган жойларда Раҳматилла тугул сояси йўқ эди. Ана шунда Абдуна-

зар эрталаб уни тоғ тарафга кетганини айтди. Демак, Бургутқояга кетган. Тўрақулни топиб олган бўлса яхшику-я. Агар қизиқ устида бир ўзи жўназорган бўлса...

VII

Тўрақул кетган тарафда милтираб кўринган шуъла Раҳматилланинг хаёлини бўлди: «Ишқилиб, йўл топган бўлсин-да».

Тўрақул чувалчангдай зўрға судралиб келди. Унинг юзидан қоп-қора лой аралаш тер қуюлар, ҳансирарди. Эгни-бошига қараб бўлмасди, шимининг тиззалари ерга ишқаланавериб йиртилиб кетган, пойафзали тумшуғидан қонталаш бармоқлари кўриниб турарди.

Тўрақул «тамом» дегандай бошини захга қўйганича, индамай ётиб қолди. Раҳматилланинг вужудидан муздай тер чиқиб кетди.

«Йўл бор. Бўлмаслиги мумкин эмас,— ўзини овута бошлади у.— Топиш, қандай бўлмасин топиш керак».

— Чиқиш плани, балки, сандиқдадир,— деди Раҳматилла.

Тўрақулга жон киргандай бўлди. Иккови судралиб сандиқ турган жойга келишди. Сандиқни очиб, китобларни биттама-битта очиб кўра бошладилар. Тўрақул сандиқнинг тубидаги охириги китобни очди-ю: «Буни қара! Ғорнинг картаси»,— деб юборди. Китобнинг биринчи саҳифасига эгри-бугри узун қизил чизиқ тортилган, чизиқ атрофига ҳар хил рангдаги думалоқ, япалоқ белгилар қўйиб ташланган, баъзи белгиларнинг устига кўпайтирув аломатига ўхшатиб қора чизиқ тортилган эди.

— Узун чизиқ ғорнинг асосий йўлаги бўлиши керак,— деб мулоҳаза юрита бошлади Тўрақул.— Думалоқчалари — ғордаги хоналар, шляпага ўхшаган кўк жой — сув, яъни мана бу кўл. Кўлни топдикми, буёғиниям топамиз. Хўш, кўлнинг тепасида катта-катта белгилар

кўп. Биз ўша белгилар орасидан келиб, кўлга тушамиз. Кўлдан чиқиб, мана бу икки доира орқали... топдим! Худди шу нуқтада адашганмиз! Кўряпсанми, қизил чизиқ икки доирадан сал кейин тепага, сўнг ўнгга бурилган. Тўғрига кетган яшил чизиқ устига кўпайтирув аломати қўйилган. Биз тепадаги тешикни кўрмай тўғри кетаверганмиз. Қайтдик. Юқорига кетган йўл яқини-мизда.

Юқорига кетадиган йўл ғорнинг одам тик юрса бўладиган жойида эди. Улар оёқлари остига тош қўйиб, гиламнинг ўрнича келадиган чоққина хонага чиқишди. Хонанинг бурчагида тоғорадай тешик бор эди. Раҳматилланинг юраги ҳовлиқар, тезроқ ёруғликка чиқишга талпинарди. Тўрақул эса жуда чарчаб қолганди.

— Бирпас дам олайлик,— деди у Раҳматилланинг ҳовлиқаётганини сезиб,— бу ернинг ҳавоси енгилроқ экан.

Раҳматилла ноилож ўтирди.

— Қартани ким чизган экан-а?— деди Тўрақул ўзига-ўзи савол бергандай.

— Менинг хаёлимга бир нарса тушиб қолди. Эсингдами, Қарши бобомиз бир табиб чол ҳақида гапириб берганди.

— Мулла-эшонлар гулханда ёндиришган чолни айт-япсанми?

— Ҳа, ҳа.

— Нурбобо.

— Қарши бобо: «Ўша табиб ўлим олдидан кутубхонасидаги ноёб китобларнинг ҳаммасини тоққа яширган», деган эди. Сандиқдаги китоблар ўша эмасмикин? Агар ўша бўлса, қартани ҳам Нурбобо чизган бўлади.

Икки оғайни яна бирпас ҳар хил фикр-мулоҳазаларга боришгач, эмаклаб кета бошлашди.

Анчадан кейин олдинда бораётган Раҳматилланинг:

— Тўрақул, ёруғ кўриняпти!— деган қувончли ҳайқириғи зах босган тор йўлакка жон киритиб юборди...

VIII

Қишлоқдаги чироқлар ўчган. Мусаффо осмонда са-
ноқсиз юлдузлару Гулдурсойдаги сўрининг лампа чи-
роғи тун қўйнида алвон шуълалар сочиб турибди.
Сўрида беш бола — Ҳайдар, Аббор, Рустам, Раҳма-
тилла, Тўрақул — хонтахта атрофида, эҳтимол, юзинчи
мартадир, москвалик академикдан келган мактубни
ўқишяпти.

«Қадрли ёш дўстларим!

*Сиз ўлкангиздаги шу пайтгача фанга маълум бўлмаган энг қадимги, энг узун ғорни кашф этди-
нгиз. Бу ғорда археологлар — палиеолит, геологлар
тўртламчи давр деб атайдиган ибтидоий жамоа ту-
зуми даврида одамлар яшаган бўлиши мумкин. У
ерга жуда катта экспедиция бормоқда. Ғордан топиб
бизга юборган китобларингиз табиат олами энцикло-
педияси бўлиб, уларда улуғ Ибн Сино асарларида
ҳам тилга олинмаган фикрлар қайд этилгани аниқ-
ланмоқда. Китобларнинг бирида медицинада ҳануз-
гача дарди бедаво деб аталадиган касалликлардан
бирини тоғ гийёҳи билан даволаш мумкинлиги айтил-
ган. Шунинг ўзиёқ сизнинг номингизни ҳақли равиш-
да фан тарихида қолишига тўлиқ асос бўлади. Ки-
тоблар билан бир гуруҳ йирик олимларимиз шуғул-
ланишмоқда.*

*Қимматли дўстлар! Тоғ гулини топганингиз учун
яна бир карра раҳмат. Бу гул табиат оламидаги энг
шифобахш ўсимлик ҳисобланади. Агар тоғ гулини
кўпайтиришга муваффақ бўлсангиз, фанимизнинг
ривожига яна бир бебаҳо ҳисса қўшган бўлар
эдингиз.*

*Сизларга сиҳат-саломатлик, ўқиш ва ишла-
рингизга муваффақиятлар тилайман».*

— Нима қилдик, кўпайтирамизми?— деди хатда бошини кўтараркан жилмайиб Ҳайдар.

— Йўқ, энди мен бормайман,— деди Раҳматилл жўрттага қовоғини солиб.

Болалар бараварига кулиб юборишди.

— Ҳа, ҳадемай ажойиб гулзоримиз бўлади,— дед Тўрақул фахр билан.— Ушанда Москвага яна хаётамиз. Тўғрими, жўралар?

— Ҳа!!!— бараварига жавоб беришди болалар.

Сўрининг чироғи беш оғайнининг қувончини, орзуларини тонг ёғдуларига, бобо қуёш нурларига уламоқчадек алвон шуълалар сочиб турарди...